

3
Z

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

— ΧΑΝΙΩΝ —

Αριθ. βιβλ. 27567

Χρονολ. Είσοδ. 4-3-1965

Επισκόπηση

Αριθ.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ

Ταξιδιωτικά:

- «ΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΝΟΤΟΥ», 1950
«ΠΑΡΙΣΙ», 1956
«ΚΑΪΡΟ», 1957
«ΠΕΤΡΕΣ ΚΑΙ ΧΡΩΜΑΤΑ», 1958
«ΣΙΝΑ», 1960
«ΚΡΗΤΗ», 1960 (Κρατικό Βραβείο)
«ΜΥΣΤΡΑΣ», 1963
«ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ», 1963

Κριτική:

- «ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΓΝΗΣ», (ανάτυπο), 1957
«Ο ΚΑΒΑΦΗΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ Τ», 1959
«ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ
ΑΙΓΥΠΤΟ», 1962

Μεταφρασμένα:

- «LES ROUTES DU SUD» (Δρόμοι του Νότου), 1961

ΜΑΝΩΛΗ ΓΙΑΛΟΥΡΑΚΗ

ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ

ΜΙΑ ΜΕΡΑ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΠ

1964

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΔΕΝ ΕΙΝΑΙ ΒΙΒΛΙΟ ΚΡΙΤΙΚΗΣ. Ἐμμεσα ὅμως θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ σάν τέτοιο, ἀφοῦ στίς σελίδες του γίνεται προσπάθεια προβολῆς ὄχι τόσο τοῦ Ἀνθρώπου ἀλλὰ τοῦ Ἔργου, ἐνὸς ἔργου πού παρεξηγήθηκε ὅσο καὶ ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἑλληνικὴ Κριτικὴ ἄλλωστε, ἀποτελεῖ συχνὰ ἀντικείμενο πολεμικῆς, ἀκριβῶς γιατί κατὰ τὸ Ροῦδειο, «ὄλοι οἱ Ἕλληνες γράφουν». Καὶ ἀφοῦ γράφουν ὄλοι, φυσικὸ εἶναι νὰ δημιουργοῦνται προστριβές μεταξύ ἐκείνων πού παρουσιάζουν ἔργα δημιουργικῆς φαντασίας καὶ τῶν κριτικῶν πού ἡ λογοτεχνικὴ ἐργασία τους ὅσο φωτισμένη καὶ ἂν εἶναι, δὲν παύει ποτὲ νὰ πατᾶ σὲ ἔδαφος τρίτου, — τὸ ἔργο τοῦ δημιουργοῦ.

Ἀποτελεῖ μὴ ἀκόμη ἀπόδειξη τῆς σύγχισης πού ἐπικρατεῖ στίς τάξεις τῶν Γραμμάτων μας καὶ τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἔχουμε ἀκόμη ξεκαθαρίσει μέσα μας τὴν Κριτικὴ αὐτὴ καθεαυτὴ σάν λογοτεχνικὴ ἐργασία καὶ σάν λειτουργημα. Δὲν ἔχουμε κατανοήσει ἐπακριβῶς ὅτι ἡ Κριτικὴ, ὅπως διαμορφώνεται ἀπὸ τὰ νεοελληνικὰ δεδομένα, διαίρεται σὲ δύο κυρίως τύπους. Αὐτοὺς τοὺς τύπους θὰ θελήσουμε νὰ διαχωρίσουμε καὶ νὰ προσδιορίσουμε:

Α) Ἡ Κριτική τύπου δοκίμιου. Τὸ εἶδος αὐτὸ κακῶς χαρακτηρίζεται Κριτική. Ὁ δοκιμιογράφος δὲν περιορίζεται στὸ ρόλο τοῦ νεκροτόμου. Ἔχει ιδέες, φαντασία, δημιουργικὴ διάθεση, εἶναι μὲ μιὰ λέξη καλλιτέχνης. Μιὰ τέτοια Κριτική, ἀποτελεῖ μιὰ σελίδα ἀπ' τὶς ζωντανώτερες τοῦ Λόγου, σ' αὐτὴν ἀνατέμνονται καταστάσεις, τοποθετοῦνται ἄλλες, προωθοῦνται ιδέες. Οἱ κριτικοὶ τοῦ τύπου αὐτοῦ, ἀσχολοῦνται κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος μὲ κείμενα νεκρῶν λογοτεχνῶν στὴν προσπάθειά τους νὰ τὰ τοποθετήσουν γραμματολογικά. Εἶναι οἱ αἰσθητικοὶ τῆς λογοτεχνίας καὶ τὸ ἔργο τους εἶναι ἀξιόλογο καὶ χρήσιμο. Ὅσες φορές καταπιάνονται μὲ ἔργα «ζώντων», ἡ ἐργασία τους γίνεται μὲ τὴν ἴδια μεθοδικότητα, μὲ τὸ ἴδιο σύστημα. Οἱ κριτικοὶ τοῦ εἴδους, δὲν γράφουν γιὰ τὰ «νέα βιβλία». Γι' αὐτὸ δὲν ἰσχύουν στὴν περίπτωσή τους οἱ παρατηρήσεις μας ποὺ ἀφοροῦν τῇ δεύτερῃ κατηγορίᾳ κριτικῶν. Θὰ μπορούσαμε ὅμως νὰ τοὺς καταλογίσουμε ὅτι τὸ μεγαλύτερο ἂν ὄχι ὅλο τὸ ἔργο τους, ἀφορᾷ καθιερωμένους. Ποτὲ δὲν θέλησαν νὰ συνδέσουν τὸ ὄνομά τους μὲ τὴν προβολὴ ἑνὸς νεώτερου. Δὲν διαθέτουν λοιπὸν κριτικὴ διαίσθηση γιὰ τοῦτο; Ἡ νὰ μὴ θέλουν νὰ ριψοκινδυνέψουν στὶς προβλέψεις τους; Μιὰ διευκρίνηση: Ἡ θρυλούμενη ἀντικειμενικὴ γνώμη, δὲν ὑπάρχει στὴν Κριτική, ὅπως δὲν ὑπάρχει παντοῦ ἄλλωστε. Αἰσθητικές, πολιτικές καὶ κοινωνικὲς ἀντιλήψεις, παίζουν ἀποφασιστικὸ ρόλο στὸν κριτικὸ λόγο.

Β) Ἡ Κριτικὴ τοῦ Βιβλίου. Τὸ κεφάλαιο αὐτό, εἶναι ἡ «ἀσθενὴς πτυχὴ» τῆς νεοελληνικῆς Κριτικῆς. Καὶ εἶναι «ἀσθενὴς» γιὰ τούτους τοὺς λόγους:

α) Ὁ ρόλος τῆς νεοελληνικῆς Κριτικῆς, τοῦ εἴδους αὐτοῦ, δὲν εἶναι ν' ἀσχολεῖται μὲ καθιερωμένους, οὔτε

νά τηρεῖ «σιωπὴν». Εἶναι προβολῆς. Νὰ παίρνει ἀπ' τὴν ἀφάνεια ταλέντα καὶ νὰ τὰ παρουσιάζει, ὄχι γιατί ἔχουε κάποια κοινωνική θέση, ἀλλὰ γιατί ἔχουε κάποιο ἔργο.

β) Παρατηρήθηκε ὅτι εὐθύς ὡς κυκλοφορήσει ἓνα βιβλίον ποὺ ὁ συγγραφέας του ἀνήκει σὲ μιὰν ὁμάδα, τὰ ἄλλα τῆς μέλη σπεύδουε νὰ «συγγράψου» κριτική μεστή ἐξάρσεων. Στὰ κείμενα δὲν βλέπουε τὸν συγγραφέα, ἀλλὰ τὸν φίλο, τὸν γνώριμο. Ἐὰν μάλιστα κατέχονται κι ἀπὸ τὸ πάθος τοῦ κομματισμοῦ, τότε τὰ πράγματα εἶναι ἀκόμη χειρότερα. Ἐνα ἔργο, δὲν ἐξετάζεται ἂν εἶναι ἔργο τέχνης ἢ ὄχι, ἀλλ' ἂν εἶναι «προοδευτικὸ» ἢ «ἀντιδραστικὸ» ἀπὸ τοὺς μὲν ἢ ἂν εἶναι «ἀναρχικὸ» ἢ ὄχι ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἡ Κριτικὴ τοῦ Βιβλίου, τείνει ἔτσι πρὸς τὴν χρεωκοπία, παύει νὰ ἔχει βαρύτητα, παύει νὰ εἶναι ὁδηγός. Ἐλάχιστες οἱ ἐξαιρέσεις, δὲν κάνουν ἄλλο παρὰ νὰ πιστοποιοῦν τὸν κανόνα.

Στὴν κατάπτωση αὐτῆ, μερίδιο τῆς εὐθύνης, ἔχουε καὶ οἱ κριτικοὶ ποὺ ἀνήκουε στὴν πρώτη κατηγορία, ἂν ἐντοπίσουε τὸ ζήτημα στὰ καθαρῶς νεοελληνικὰ πλαίσια. Σὲ μιὰ δηλ. λογοτεχνία ποὺ θρίσκειται οὐσιαστικὰ στὰ πρῶτα τῆς ἀντρικὰ θήματα, ἔχει περισσότερη ἀξία ἢ προβολὴ ἑνὸς νέου, παρὰ ἢ «τοποθέτηση» τοῦ καθιερωμένου Παπαδιαμάντη ἢ ἢ ἑρμηνεία τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου στίχου, ἑνὸς καθιερωμένου ποιητῆ. Ἄν οἱ κριτικοὶ δὲν παρουσιάζουε νέους, ἂν δὲν ἀγωνίζονται νὰ τοὺς ἐπιβάλλουε, ἢ προσφορὰ τους δὲν θά ἴναι ποτὲ ὠφελιμιστικὰ ὀλοκληρωμένη. Ἀλάθητοι βέβαια δὲν εἶναι, ἀλλ' αὐτὸ δὲν εἶναι σὲ θάρος τους. Ἐνας Σαὶν Μπέθ, δὲν μπόρεσε νὰ ἐπισημάνει τὸ ταλέντο ἑνὸς Μπωντλαίρ.

Μιὰ ἄλλη πτυχὴ τῶν ἀδυναμιῶν τῆς νεοελληνικῆς Κριτικῆς, εἶναι τούτη: Ἡ προσπάθεια ἐπιβολῆς συνταγῶν.

Ὁ δημιουργὸς καλλιτέχνης, γράφει πρῶτα γιὰ τὸν ἑαυτό του. Δὲν εἴμεθα ἔμεις ποὺ θὰ τοῦ ὑποδείξουμε πῶς νὰ γράφει καὶ ποιά θέματα νὰ διαλέγει. Ἐμεῖς θὰ κρίνουμε μόνο τὸ ἔργο ἂν εἶναι ἢ δὲν εἶναι καλὸ, ὅσο μποροῦμε πρὸ ἀντικειμενικά, ὅσο μᾶς ἐπιτρέπει ἡ ἀνθρώπινη ιδιοσυκрасία μας πρὸ ἀντικειμενικά. Τὰ ἄλλα εἶναι δουλειὰ τοῦ καλλιτέχνη - δημιουργοῦ καὶ μόνο.

Ἡ Κριτικὴ μας πρέπει, ὄχι μόνο νὰ «κρίνει», ἀλλὰ καὶ νὰ κατακρίνει τὰ κακὰ ἔργα, ὅσο ἀνθρωπισμὸ κι ἂν περικλείουν, ἂν θέλουμε νὰ γίνῃ ἓνα ξεκαθάρισμα τῆς ποιότητος στὴ Λογοτεχνία μας. Καὶ ἐδῶ ὁμως σιωπᾶ. Ἀπαξιῶ νὰ ἀσχοληθῇ μὲ τὰ «κακὰ» ἔργα. Ἀποτέλεσμα, ἡ δημιουργία τῆς στρατιάς τῶν θορυβοποιῶν «λογοτεχνῶν» ποὺ τοὺς καθιέρωσε ἡ ἀνοχή. Ὅμως οἱ μηδαμηνότητες, πρέπει νὰ ἐπισημαίνονται ἐγκαίρως.

Τὰ ὅσα ὑποστηρίζω, δὲν σημαίνουν ὅτι ἡ Κριτικὴ πρέπει μόνο νὰ ἐλέγχει. Πρέπει νὰ μάθει καὶ νὰ ἐπαινῇ μὲ περισσότερη γενναιοδωρία. Στὸ κάτω - κάτω, χωρὶς «ἔργα», θὰ ἦταν καὶ ἀνύπαρκτη, ἀφοῦ κυρίως ἀποζεῖ ἀπὸ τὴν κρίση αὐτῶν τῶν ἔργων. Καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Καζαντζάκη, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαιρέσεις, ἡ νεοελληνικὴ Κριτικὴ στάθηκε πολὺ φειδωλή. Εἰπώθηκε ἀκόμη, πῶς στὸ ἔργο του, — τὸ πεζογραφικὸ — ὑπάρχει μιὰ ἀποθέωσι τῆς «φυγῆς», εἴτε μὲ τὴ μέθοδο τῶν ταξιδιωτικῶν, εἴτε μὲ κείνη τῶν μυθιστορημάτων ποὺ τὰ περισσότερα καὶ τὰ καλύτερα, τοποθετοῦνται χρονολογικὰ σ' ἐποχὰς ἄλλες. Καλλιεργήθηκε ἄλλωστε στὴν Ἑλλάδα σὲ πολλοὺς ἢ ἐντύπωσῃ, ὅτι τὸ κλίμα τῆς «φυγῆς», εἶναι κατάστασι ἀποφυγῆς τῆς πραγματικότητος σ' ὅ,τι ζωντανὸ μᾶς προσφέρει. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ δογματίσανε ἔτσι, ὅταν δὲν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μιλήσουνε μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ, ἀπὸ καθο-

ρισμένες «άπριόρι» βιοθεωρίες, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ κάμουνε ἕνα σαφῆ διαχωρισμὸ μεταξύ τῆς ιδιοσυγκρασίας τοῦ ἀληθινοῦ καλλιτέχνη καὶ τοῦ καλόβολου «ἀστοῦ» ἢ «ἐργαζομένου», ποὺ βρῖσκουν ἄλλωστε καὶ πρακτικὸ καταφύγιο τῆς εὐτυχίας τους, τῆ σιγουριᾶ τοῦ «ἐπιούσιου», τοῦ «ψωμιοῦ ποὺ βγαίνει». Ἄν ὁ Μπωντλαίρ ἐπληττε στὸ Παρίσι κι ὁ Καζαντζάκης ἔβρισκε μιὰ κάποια λύτρωση στὸ ταξίδι, τὸ γεγονὸς αὐτό, δὲν τοὺς λείει τίποτα, ἀκριβῶς γιατί εἶναι ἀνίκανοι νὰ συλλάβουνε σ' ὅλη της τὴν ἔκταση τὴν εὐαισθησία ποὺ χαρακτηρίζει τὴν ιδιοσυγκρασία τῶν καλλιτεχνῶν. Ὁ πόθος τῆς «φυγῆς», εἶναι οὐσιαστικὰ πόθος τῆς ἀλλαγῆς, μιὰ ἄρνηση συνειδητῆ τῶν καθημερινῶν, μὲ τὴν ἐλπίδα νέων ἐμπειριῶν καὶ νέων ἐμπνεύσεων. Ἄν στενέψουμε τὸ συλλογισμὸ στὰ ἑλληνικὰ δεδομένα, ἢ ἐπιταγῆ εἶναι ἀκόμη ἐντονώτερη ἀπὸ τὴ διαπίστωση τῆς ὑποτονικῆς πνευματικῆς «ἀτμόσφαιρας», ποὺ μᾶς περιβάλλει. Τὸ ταξίδι γιὰ τὸν καλλιτέχνη δὲν εἶναι μόνον ἀναγκαιότητα ψυχῆς, ἔχει κι ἀνεξάντλητη γοητεία μὲ τὸ κοσμοπολιτικὸ του ἐπίχρισμα, αὐτὸ τὸ μωσαϊκὸ ἀπὸ διασταυρούμενες ράτσες, θρησκευτικὰ δόγματα καὶ πολιτισμούς, ποὺ προϋποθέτει. Ὁ καλλιτέχνης πολλὰς φορές, δὲν ἔχει τίς δυνατότητες νὰ κινήσει στὸ χῶρο τῶν καθημερινῶν, τὴν «ἀρρωστημένην» τοῦ ὑπαρξῆ, ποὺ μπορεῖ βέβαια νὰ ἔχει ὅλα τὰ σημάδια μιᾶς ἀπαράδεκτης γιὰ τοὺς πολλοὺς «παρακμῆς», ἀλλ' οἱ πολλοὶ — τὸ θέλουνε, δὲν τὸ θέλουν — δὲν γράφουνε, δὲν ζωγραφίζουν, δὲν τοὺς τυραννεῖ ἢ φαντασία τους ἀναζητώντας διαρκῶς κάτι τὸ νέο ν' ἀδράξει. Οὔτε ποτὲ στάθηκε πειστικὸ τὸ παράδειγμα τῆς «ἀσάλευτης ζωῆς» τοῦ Παλαμᾶ καὶ κάποιων ἄλλων. Ἐπειτα, εἶναι καὶ ζήτημα ιδιοσυγκρασίας. Κι εἶναι ἀπαράδεκτο νὰ θέλουμε νὰ ὑποτά-

ξουμε στὶς ἀντιλήψεις μας, τὶς ἰδιοσυγκρασίες τῶν ἄλλων.

Ἄλλὰ θὰ εἰπωθεῖ, ἡ Ζωὴ κάνει τὸ δρόμο της, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὴν ἰδιοσυγκρασία λίγων ἀνθρώπων, ἔστω κι ἂν αὐτοὶ εἶναι δημιουργοὶ καλλιτέχνες. Ὁρθότατα, "Ὁμως, μ' αὐτὲς τὶς ἀνορθόδοξες ἰδιοσυγκρασίες καὶ μόνο, ἀποκτᾷ ἡ Τέχνη γευστικότητα, χωρὶς αὐτὲς θὰ ἔχαμε παντοῦ στρατιὲς λογίων, ἀλλὰ ὀλοκληρωτικὴ ἴσως ἔλλειψη καλλιτεχνῶν. Τὸ πόσο ἀληθεύει ἡ διαπίστωση, τὸ μαρτυροῦνε ἀπτά γεγονότα. Ποιὸς ἀληθινὸς καλλιτέχνης, ὅταν ἀνήκει στὸν κόσμον τῶν βιοπαλαιστῶν καὶ τῶν μισθοσυντήρητων, εἶναι καὶ τέλειος «ὕπᾰλληλος»; Ἡ σύνθεσις τῆς λέξης καὶ μόνο, — ὑπὸ ἄλλον —, τὸν ἀπωθεῖ, ὁ ὑπερτροφικὸς ἐγωϊσμός του, μὲ δυσφορίαν κινεῖται κάτω ἀπ' τὸ θῆρος της, πολλὰς φορὲς μακαρίζει τοὺς πλάνητες ἐκείνους ἀλήτες, ποὺ δὲν τοὺς ἔκοψε στὴ μέση τὸ ὄνειρο τὸ ξυπνητήρι, δὲν τοὺς ἐπέβαλε κανεὶς ὅσοδήποτε χαλαρὰ δεσμά. Γιατὶ ὁ ἀληθινὸς καλλιτέχνης, εἶναι ἀπὸ χαρακτήρα ἀπειθάρχητος, σὲ κάθε τί προβάλλει τὴ δική του ἀτομικότητα, ξέρει πῶς εἶναι «πολυτέλεια» μέσα σὲ μία κοινὴν πού θεοποιεῖ τὴν ἐργασία, ἀλλὰ δὲ λογαριάζει ποτὲ σὰν τέτοια, τὴ δική του δημιουργικὴ ἔφεση. Κι ὅμως, ἓνα ὠραῖο ποίημα, ἔχει γιὰ τὴν Ἀνθρωπότητα, ἔστω καὶ ἂν ξενίζει ὁ συλλογισμὸς, περισσότερὴ ἀξία ἀπὸ ὅποιοδήποτε καλοδιατηρημένο λογιστικὸ βιβλίον, ὅπως ἀκριβῶς κι ὁ φτωχὸς ποιητὴς, περισσότερὴ ἀξία ἀπὸ ὅποιον δῆποτε οἰκονομικὰ καλοστεκούμενον κύριον ποὺ «τυγχάνει τῆς γενικῆς ὑπολήψεως» γιὰ τὰ τραπεζογραμματίά του. Ἐνα τέλειον ποίημα ἄλλωστε, εἶναι μιὰ συναλλαγματικὴ πού καλοῦνται νὰ τὴν ἐξαργυρώσουν οἱ αἰῶνες ποὺ θὰ ῥθουν. Τὴν ἀλήθειαν αὐτὴ τὴν ἤξερε ὁ Καζαντζάκης. Καὶ τόλμησε, ὅσο τοῦ ἦταν δυνατό, νὰ τὴν κάμει πράξη καὶ πείρα.

Ξέρω πώς οί περισσότεροι θά μορφάσουνε, με την ιδιόμορφη σ' επιχειρήματα συνηγορία μου για τόν Καζαντζάκη, "Αν συγχωρούνε κάποτε «παρεκκλίσεις», τις συγχωρούνε όταν προέρχονται από άνθρωπος πού τους σέβονται γι' άλλους λόγους, ή δουλοπρέπειά τους πού αρνείται νά παραδεχτεί τὸ αὐθόρμητο τῶν ἀντιδράσεων τοῦ καλλιτέχνη, δικαιολογεί ἀντίθετα πάντοτε τις «ἐκκεντρικότητες» — εἶναι ἡ ἔκφραση — τοῦ πλούτου. "Ἴσως σ' αὐτὴ τὴ συσσωρευμένη δουλοπρέπεια πού χαρακτηρίζει τοὺς πολλούς, νά ὀφείλεται καὶ ἡ διοχέτευση — μόνη διέξοδος — τῆς καταπιεσμένης φυσικῆς μαχητικότητας τῶν «συνετῶν» ἀνθρώπων, στίς ἰαχές τῶν γηπέδων με τις χιλιάδες τῶν πιστῶν, πού ἀγνοώντας ἀνησυχίες ἔμφυτες στοὺς πνευματικούς ἀνθρώπους, «προβληματίζονται» με τις δυνατότητες τῆς μυϊκῆς ἀντοχῆς τῶν ποδιῶν νά κλωτσᾶνε «ἐντεχνα». Δὲν θρίσκω ἐδῶ ἄσκοπο ν' ἀναφέρω καὶ τὴ γνώμη ἑνὸς Γάλλου κριτικοῦ: «"Ολοὶ ἐμεῖς πού οἱ ἀνάγκες τῆς ζωῆς μᾶς ἀπορροφοῦν καὶ μᾶς καταπιέζουν, ἔχουμε ἀπὸ νωρὶς μπεῖ στὸ ζυγὸ μιᾶς τακτικῆς δουλειᾶς. Σιγά - σιγά, ὁ ὀρίζοντάς μας στένεψε. Γίναμε σκλάβοι μιᾶς ἀποστολῆς ἢ μιᾶς εἰδικῆς κατάστασης, ὅπως τὰ ζῶα πού δὲν μποροῦνε νά κάνουνε παρὰ μιὰ καθορισμένη ἐργασία καὶ τρῶνε μιὰ καθορισμένη τροφή. Στὰ γεγονότα αὐτά, θά πρέπει ν' ἀναζητήσουμε τις ρίζες τῶν στενῶν ὀριζόντων ἀνθρώπων, τὴν ἀδιαφορία γιὰ πράγματα ὠραῖα, τὴν ἔλλειψη κατανόησης γιὰ κάθε τί πού δὲν εἶναι τῆς εἰδικότητάς μας. Ὁ ποιητὴς γεμίζει με τὴν ὑπαρξή του τὸ ἄπειρο, παντοῦ αἰσθάνεται πὼς εἶναι κύριος τοῦ ἑαυτοῦ του. Ἴδου γιὰτί τόσο λίγοι τὸν καταλαβαίνουν. Εἶναι ἕνα ἄρωμα πολὺ λεπτὸ, ἀταίριαστο γιὰ τὰ χοντρά τους γούστα. Καὶ γιὰ νά τὸν ἐκδικηθοῦν, τὸν περιφρονοῦν».

Οί άντιλήψεις πού έκθέσαμε, δέν θά συγκινήσουν πολ-
λούς, ίσως μάλιστα καί νά τics χλευάσουν. Είμαι φυσικό
οί πολλοί νά ίκανοποιούνται με τὸ εὐκολο κι εἶναι δικαί-
ωμά τους ἀπόλυτο. Δικαίωμα καί στούς δυό, νά μένουν πι-
στοί στις ἀπόψεις τους. Δυστυχῶς ὅμως, τὰ πράγματα δέν
εἶναι τόσο ἀπλά. Οί πρῶτοι πού μονοπωλοῦνε τὴ σύνεση,
θεωροῦν τοὺς ἄλλους παρείσακτους σέ μιὰ κοινωνία πού
συμφωνεῖ ὅτι ἡ πλειοψηφία πρέπει νά ἐπιβληθεῖ στήν ἀσή-
μαντη μειοψηφία πού δέν πειθαρχεῖ. Ἐπὶ δὴ ξεκινάει ἡ
μοιραία τους σύγκρουση. Καί θά ὑπερισχύσουν οί πρῶ-
τοι θέβια, δέν πρόκειται ὅμως νά πείσουνε ποτὲ τοὺς
ἄλλους, τοὺς λίγους ἄλλους.

Τελικό συμπέρασμα κι ἀναπότρεπτο: Ὑπάρχουν δη-
μιουργοί πού τὸ ἔργο τους τὸ «συζητεῖτε». Εἶναι οί μέτριοι
κι οί φτηνοί, Ὑπάρχουν ἄλλοι, πού τὸ δέχεστε ἢ τὸ ἀπορ-
ρίπτετε, κατὰ τὴν ἰδιοσυγκρασία σας. Εἶναι ἐκεῖνοι πού
ξεχωρίζουν, οί κορυφαῖοι. Στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, ἔ-
χουμε ἐλάχιστους καλλιτέχνες τοῦ εἴδους. Ὁ Καθάφης;
Ἄσφαλῶς. Κι ὁ Καζαντζάκης. Καί μερικοὶ ἀκόμη. Ἐλά-
χιστοι.

Τὸ βιβλίό αὐτό, — ἐπαναλαμβάνω —, δέν εἶναι βιβλίό
Κριτικῆς. Ὅμως νομίζω πὼς θά μπορούσε, περισσότερο
ἀπὸ τics εἰκασίες πολλῶν κριτικῶν μας, νά βοηθήσει στήν
ἀξιολόγηση τοῦ ἔργου τοῦ Καζαντζάκη, δείχνοντας πὼς
σκεφτότανε στὰ στερνά, στὰ ὄριμα χρόνια, ὁ συγγραφέας
τοῦ Ἄνήφορου...

Η ΜΕΡΑ ΣΑΒΒΑΤΟ, ΟΧΤΩΒΡΗΣ 26 ΚΑΙ ΩΡΑ 10.20 τὸ βράδυ τοῦ 1957, πέθανε στὴν πανεπιστημιακὴ κλινικὴ τοῦ Φράϊμπουργκ τῆς Γερμανίας, ὁ Νίκος Καζαντζάκης. Ὁ νεκρὸς του, ἕνας νεκρὸς ποὺ δὲν τὸν ἤθελε ἡ Ἀθήνα, ὅπως κι ἐκεῖνον τοῦ ἄλλου συμπατριώτη του, τοῦ Ἐλευθέριου Βενιζέλου, τάφηκε στὶς 5 τοῦ Νοέμβρη στὸ νησί του. «Ἡ Κρήτη», ἔγραψε κάποτε «δὲ θέλει νοικοκυραίους, θέλει κουζουλοὺς. Αὐτοὶ οἱ κουζουλοὶ, τὴν κάνουν ἀθάνατη. Θέλω νὰ πεθάνω ἐκεῖ. Εἶναι ἡ γῆ μου. Ἐκεῖ στὸ Κάστρο. Κι ἂν δὲν προφτάσω νὰ πεθάνω ἐκεῖ, ἤθελα κεῖ νὰ με θάψουνε.⁶ Τὸ χῶμα τῆς Κρήτης ἔφτιασε τὸ αἷμα μου, αὐτὸ θέλω καὶ νὰ τὸ πιῇ». Καὶ τ' ἀξιώθηκε...

Ὅμως, πόσος μόχθος, πόσος ἀνήφορος, πόσες πικρίες γιὰ νὰ φτάσει ὁ Καζαντζάκης στὴ γαλήνη τοῦ τάφου τοῦ Μαρτινέγκο. Καὶ πόσες μικρόψυχες ἀντιδράσεις, πόση διύλιση τοῦ ἔργου του, πόσες μικρότητες «κριτικῶν» ποὺ μὴ ἔχοντας ν' ἀντιτάξουν κανέναν ἄλλον στὸ ἀνάστημα ἐκείνου, προσπαθοῦσαν νὰ τὸν κατεβάσουνε στὸ ἐπίπεδο τῶν πολλῶν, ὅλου ἐκείνου τοῦ συρφετοῦ τῶν ἀνθρώπων ποὺ «γράφουνε» χωρὶς νὰ στοχάζονται, εἴτε καὶ φλυαροῦνε, χωρὶς νὰ 'ναι ἱκανοὶ νὰ ρίψουνε τοὺς στοχασμοὺς τους ἔντεχνα στὸ χαρτί. Ὁ Καζαντζάκης ἦταν μεγάλος γιὰ

τά μέτρα τῶν πολλῶν Ἑλλήνων, μιὰ βουνοκορφή πού ἀδυνατοῦσαν τὰ σκουλήκια νά τῆ διακρίνουνε στά σύννεφα.

Κι ὅταν ἦρθε ἡ μεγάλη ὥρα τοῦ μυαλοῦ πού μεστῶνει, ὅταν ὁ Καζαντζάκης ἀρχισε νά συσσωρεύει ἕνα - ἕνα τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἐμπειριῶν καί τοῦ θαυύτατου ἀνθρωπισμοῦ του, μπροστά στά μυωπικά μάτια τῶν ἀπολογητῶν τῆς ἠθογραφίας καί τοῦ μηρυκάσμου τῶν ἀσήμαντων «ἀνησυχιῶν», ὅταν ἔστησε μπροστά τους ἕναν Ζορμπά κι ἕναν Καπετάν Μιχάλη, οἱ μικροὶ ἄνθρωποι δέν ἀλλάξανε ἀπό χαρά, ἀλλά ἀπό πληγωμένη δῆθεν θαυύτατα τὴν κοντόφθαλμη ἀμφίβουλη ἐλληνικότητά τους. Ὁ Καζαντζάκης στ' ἀνάθεμα, ὁ Ζορμπάς ἀπαράδεκτος, ὁ Καπετάν Μιχάλης ἀπίθανος, ὁ ἅγιος τῆς Ἀσιζῆς, ἀνισόρροπος, ὁ Χριστός του, ἀντίχριστος. Σὲ τοῦτο τὸ παρδαλὸ ἀνθρωπομάνι τῶν μετριότητων πού τὸν ἐχλεύασε, ὁ Καζαντζάκης ὕψωσε τὸ ὄπλο τῆς ἀλύγιστης Περηφάνιας. «Μοῦ ἀρέσει ὁ κίντυνος. Μπορεῖ νά χαθοῦμε, μπορεῖ νά σωθοῦμε».

Ὁ Καζαντζάκης, δὲ χάθηκε. Παραμένει ὁ ἀξεπέραστος τῆς γενιᾶς του, ὁ Πρῶτος. Ἡ «Ἀκαδημία Ἀθηνῶν», τὸν ἀγνόησε. Εἶχε ἀγνοήσει καί ἄλλους πού ξεπερνοῦσαν στ' ἀνάστημα τῆ σκόνῃ τῶν καθισμάτων τῆς καί τῆς ἀνίκατης καθαρεύουσάς τῆς. Σὲ μιὰν «ἀόρατη Ἀκαδημία», εἶπε κάποτε, — μιὰ ἀπ' τὶς ἐλάχιστες φορές πού μίλησε γιὰ τὴν ποιότητα τοῦ ἔργου του — θρισκότανε κιόλας μαζὶ μὲ τὸν Σικελιανό, τὸν Πάλλη καί τὸν Ψυχάρη. Ποιὰ θέση εἶχε σὲ κείνην πού τοὺς περιφρόνησε; Κι ὅταν σκεφτῆκανε μερικοὶ νά τὸν προτείνουνε γιὰ τὸ Νόμπελ, φρυάξαν οἱ βάτραχοι. Ὁ Καζαντζάκης δέν ἀξιῶθηκε τὴν ὑποστήριξή τους, γιατί δέν ἐχαμήλωσε τὴν ψυχὴ του στὸ ἀνάστημά τους, γιατί δέν πρόδωσε τὸν ἑαυτό του ποτέ. «Ἦθελε, λέει, νά ἴναι λεύτερος: Σκοτώστε τον!».

Η ΓΝΩΡΙΜΙΑ ΜΟΥ ΜΕ ΤΟΥΣ «ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ ΤΟΥ Πνεύματος», στάθηκε σχεδόν πάντοτε άφορμή για κάποια άπογοήτση, μικρή ή μεγάλη. Μέσα μου συγγέεται πάντα ο καλλιτέχνης με την υπεύθυνη παρουσία, οι καλοκάγαθοι άνθρωποι με τις μικρές έγνοιες και το πάθος της περιαυτολογίας ή της άποταμίευσης, δεν φτάνουν να με «γεμίσουν», κι όταν ακόμη έχουν να προτάξουν κάποιο έργο. Το έργο ξεφτίζει ανεπανόρθωτα στη διαπίστωση της νοικοκυρωσύνης τους, φαντάζει ψεύτικο, μιá εύχέρεια να μετουσιώνουν τον κοινό Λόγο σ' έντεχνο, και τίποτα άλλο. 'Η διαπίστωση, δεν έχει ρίζες πουριτανικές. Μακριά από μένα μιá τέτοια αντίληψη. 'Ο άμοραλισμός είναι δικαίωμα του καλλιτέχνη.. Τόν υίοθετεί ή τόν άπορρίπτει κατά την ίδιουσυγκρασία του. Ξεκινάει από κάτι βαθύτερο κι ουσιαστικώτερο. 'Από την αντίληψη της ειδικής σκοπιάς με την όποία αντικρύζει τόν κόσμο, πέρα άπ' τις συμβατικότητες, τά καθιερωμένα και τις άξίες τις παραδεχτές.

'Ο Καζαντζάκης, δεν μ' άπογοήτεψε. 'Η γνωριμία μαζί του, στάθηκε μιá έπαλήθεψη προσδοκιών που δεν τολμούσα να ύλοποιήσω. Για τούτο φύλαξα τή θύμησή του σαν

πολύτιμη Στιγμή, στην έμπειρία τής θέβαιης πορείας πρὸς τὸ τέλος τοῦ "Άγνωστου.

Τώρα πού πάλι διαβάζω τὰ κείμενα, πρέπει νὰ προστέσω καὶ τοῦτο: Ἡ έμμονή του στην ἀναζήτηση τοῦ Θεοῦ, παρὰ τὴν συμβολικότητα τῆς ἀναζήτησης, μὲ συγκινεῖ δὲν μὲ πείθει. Ἡ μεταφυσικὴ ἀγωνία πού ὑποκρύπτει, εἶναι τελείως ἀντίθετη πρὸς τὴ ρασιοναλιστικὴ ἀντιμετώπιση τῶν γηϊνῶν πού πάντοτε μ' ἔβελξε. Ὅμως μπροστὰ σὲ τοῦτον τὸν ἀτελεύτητο — καὶ θελημένο — «ἀνήφορο», αἰστάνομαι σεβασμό. Ἡ εἰλικρίνεια τῶν προθέσεων καὶ τῶν ἐπιδιώξεων, εἶναι ἀναμφισβήτητη, ὅσο κι ἂν καρδοκεῖ πάντοτε ἡ ἀτεγκτὴ δαπίστωση πῶς «τὸ ἔνα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει».

Διάβασα σχεδὸν κάθε τι πού γράφτηκε γιὰ τὸν Καζαντζάκη, μὲ διάθεση κριτικῆς. Ἡ νεοελληνικὴ Κριτικὴ, νοσεῖ ἀκόμη ἀπ' τὸ θεληματικὸ ξεστράτισμα τῶν περισσότερων ἐκπρόσωπων τῆς. Τῆς λείπει ἡ φαντασία — ἡ καρδιά — καὶ τὴν στεγνώνει ἡ ἐπιστημονικότητα, — ὁ νοῦς. Τὸ ὄλο ζήτημα δὲν τοποθετήθηκε ποτὲ σωστά. Κανεὶς δὲν ἀναρωτήθηκε μὲ ἀγωνία: Τί ἔφερε ὁ Καζαντζάκης στὴ Λογοτεχνία μας; Ποιὰ ἦταν πρὶν ἀπ' αὐτὸν ἡ κατάσταση, ποιὰ ἔπειτα; Ἰδιαιτέρα στὸ μυθιστόρημα. Μόνο ἔτσι, θὰ γίνεῖ ἀντιληπτὸ τὸ μέγεθος τῆς προσφορᾶς του. Γιατὶ πρέπει καὶ τοῦτο νὰ εἰπωθεῖ: Ὁ ἀσφυκτικὸς ἑλλαδισμὸς τῶν ἄλλων, πού μόνο ὁ Ροῖδης ἦτανε σὲ θέση νὰ τὸν ξεπεράσει, δὲν μπόρεσε νὰ δώσει τὸ ἀφήγημα ἐκείνο πού θὰ δικαίωνε τὴν ὑπαρξὴ τῆς Λογοτεχνίας μας σὲ παγκόσμια κλίμακα. Ἡ ἠθογραφία, ἡ καθαρεύουσα, τὸ ἀθηναϊκὸ ἔστω μυθιστόρημα, ἦταν ὑπόθεση οἰκογενειακὴ πού σμικρυνε ἀπελπιστικὰ τὴν ἐποπτεία μας. Ἡ ὀμφαλοσκοπία μας, δὲν ἔβλεπε συνήθως, πέρα ἀπὸ τὰ γιδοπρόβατα τῶν

βουκολικῶν ὄραμάτων μας καὶ τὴν εἰδυλλιακότητα ἢ τὴ σκληρὴ ζωὴ τοῦ νησιοῦ καὶ τῆς μακρυνῆς ἐπαρχίας. "Ὅταν τελικὰ εἰσήλασε ἡ Ἀθήνα, ἡ ἠθογραφία μεταφέρθηκε μὲ τὰ ἴδια ἐλαττώματα στὴν πρωτεύουσα. Θ' ἀδικούσαμε τὸν ~~Κ.~~ Θεοτόκη, τὸν Γρ. Ξενόπουλο, τὸν Δημ. Βουτυρά, τὸν Γ. Κονδυλάκη, τὸν Ἀλ. Πάπαδιαμάντη καὶ μερικοὺς ἄλλους ἀκόμη, ἂν δὲν τοὺς ἀναγνωρίζαμε σὰν οἰκοδόμους τῆς πεζογραφίας μας. Ὑπάρχουνε στὸ ἔργο τους ἀξιόλογες ἀσφαλῶς σελίδες, ποὺ δὲν τις ἀρνούμεθα. Ὑπάρχει ὅμως ἡ ἄσθηστη φλόγα ποὺ κατακαίει τὸν Καζαντζάκη; Κι ὅταν μαζί μὲ τὸ μυθιστόρημα ἀτενίσουμε καὶ τὴν ἄλλη του ἐργασία σὰν σύνολο, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ μὴν καταληφθοῦμε ἀπὸ δέος μπροστὰ στὸν ὄγκο τῆς παραγωγικότητος μιᾶς διανόησης, ποὺ οὔτε τὰ ὑλικά μέσα εἶχε γιὰ ν' ἀφιερῶσει μιὰν ὀλόκληρη ζωὴ στὸ μέγα σκοπὸ ποὺ ἔταξε, οὔτε καὶ τὴν εὐκολία τοῦ Ξενόπουλου νὰ μεταπηδᾷ ἀπὸ τὸ ἀξιόλογο κείμενο στὴν εὐκόλη ἐπιφυλλιδιογραφία τῶν αἰσθηματικῶν ἀναγνωσμάτων; Κι ἂν ἀκόμη ὁ Χρόνος νικήσει τὸ ἔργο του, ἡ θαυτάτη τομῆ ποὺ ἔκαμε στὴ Λογοτεχνία μας, θ' ἀφήσει πάντοτε ἴχνη. Περισσότερο ἴσως ἀπὸ τὰ «ἀθάνατα» κείμενα τῶν Γάλλων κλασικῶν, τὸ ὄνομα τοῦ Βολταίρου ποὺ «δὲν διαθάζεται», πλανᾶται στὶς σελίδες τῆς Γαλλικῆς λογοτεχνίας. Τὸ παράδειγμα δὲν ἔχει θέβαια ἄμεση συνάρτηση μὲ τὸν Καζαντζάκη, ἀλλ' ὑποβοηθεῖ γιὰ νὰ γίνει καταληπτὸς ὁ ὅλος συλλογισμὸς.

Τὸ κείμενο τοῦτο ἔχει τὴν προῖστορία του. Τὴν ἀπόφαση κάποτε νὰ τὸ γράψω ἐνσωματώνοντας τὰ ὅσα μοῦ ὑπαγόρευε σὲ μιὰ συνέντευξη,—μιὰ μέρα στὴν Ἀντίμ—,

την πήρα στο Ἡράκλειο, στήν τρίτη ἐπίσκεψή μου στὸν τάφο τοῦ Μαρτινέγκο. Τὸ πρωῖ εἶχα κιόλας ξαναδῆ τὸ γραφεῖο του, ἀνοιξα περίεργος πολλά του βιβλία νὰ διαβάσω τὶς ἀφιερώσεις, σιωπηλὸς στοχαζόμενονα μπροστὰ στὸν Ἐσταυρωμένο του. Τὰ χαρτιά του ποὺ τὰ ἔφεραν ὡς ἐδῶ ἀπ' τὴν Ἀντίμπ, ἡ σιωπὴ τοῦ μῦσειου, ἡ αἴσθησις τοῦ θρήνου τῶν πραγμάτων ποὺ ἔψαυσε, μὲ εἶχαν διαποτίσει ἀπ' τὴν παρουσίαν του ποὺ τὴν ἀνάστανα, θυμήθηκα τὶς συνθήκες, τὴν ἀφορμὴ, τὴ γνωριμίαν.

Κι ἔτσι καθὼς τὸ δειλινὸ ἄρχισε κιόλας νὰ ἀπλώνεται στὰ βενετσιάνικα τείχη, ἔτσι καθὼς κοίταζα τὸ στερνὸ του «κουκούλι», — πέτρα τῆς Νεάπολης μ' ἓνα μεγάλο σταυρὸ ἀπὸ ξύλο ἀπ' τὸ βουνὸ ποὺ τὴ σκέπει —, ἔβλεπα κιόλας τ' ἄσπρα χαρτιά ποὺ μὲ πρόσμεναν. Ὁ Γιούχτας πήρε νὰ χάνεται στὸ μισοσκόταδο, τὰ φῶτα στὸ Κάστρο ἀνάψανε, ὁ τροῦλος τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ ξεχώριζε πάντα, πέρα ἢ θάλασσα καὶ τὸ ρημονήσι ἢ Ντία. Τό ἔθελε νὰ ῥθει ἐδῶ ἢ στάχτη του. Ἡ ἐπίγνωσις τοῦ μεγάλου Μηδέν, δὲν εἶχε νικήσει τὴ στερνὴ του ἀδυναμία, ἡ Κρήτη ἦτανε γιὰ κεῖνον ἓνα ὑπέρτατο σύμβολο, μιὰ ὑπερούσια μίξις τοῦ Ναὶ καὶ τοῦ Ὅχι, οἱ ράτσες ποὺ σμίγουνε τὰ αἵματα, οἱ ἀνησυχίες ποὺ δὲ γαληνεύουν, ἡ μακρυνὴ γραμμὴ τῶν προγόνων ποὺ χάνεται στὴ στάχτη ἐκείνων ποὺ θέλανε τὸ θεὸ τους Κρηταγενῆ καὶ θνητὸ καὶ μιὰ βασιλίτσα νὰ παρὰδίδεται στὸν ὄργασμὸ ἐνὸς ταύρου.

Τὸ ξέρω πὼς θὰ μιλήσουνε πολλοὶ γιὰ «φανατισμό», μιὰ ἀπαράδεκτη λατρεία προσώπου. Δὲν εἶναι ἔτσι. Ὁ Καζαντζάκης ἦταν μιᾶς πυραμίδας κορφὴ, ἓνας χαιρετισμὸς μεσσιανικὸς κομμένος στὰ χνάρια τοῦ γνήσιου πνευματικοῦ ἡγέτη. Πίστευε χωρὶς συμβατικότητα στὴν κάθε πίστη ποὺ τὸν γοήτεψε στὴν πορεία του, ἡ ἀλλαγὴ, ἡ διαρ-

κής αναζήτηση, ήτανε και τούτη ένα μέσο να δη και ν' ἀδράξει' εὐχαρίστησε δίκαια τὸ Θεό του, πὺ ἔκαμε τὴν καρδιά του τόσο ἄστατη. Δὲ φτάνει ἄλλωστε νὰ ξεχωρίζεις γιὰ νὰ ἴσαι ἠγέτης πνευματικός. Ποτὲ δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Καθάφης. Ὁ νεκρὸς τοῦ Μαρτινέγκο σιωποῦσε συχνά. Ὅμως τὸ λόγο τὸν ὑπεύθυνο, τὸν ἔλεγε πάντοτε. Ὑπεύθυνος λόγος, καὶ ὁ τραχύς του δογματισμὸς ὅταν ἀκόμη καπνίζανε τὰ ἐρείπια τῆς Βουδαπέστης, ὑπεύθυνος καὶ ἡ σκληρὴ διαπίστωση τῶν «Ἀδερφοφάδων». Εὐλογῶ τὴ Ζωὴ γιατί γνώρισα τὸ Παρίσι, τὴ Ρώμη, τὴ Φλωρεντία, τὸν Ἑρωτα. Τὴν εὐλογῶ γιατί γνώρισα καὶ λίγους Ἀνθρώπους. (Κανένας ἄνθρωπος δὲν εἶναι τέλειος, ἓνας τέλειος ἄλλωστε θὰ ἴταν ἓνα περίεργο τέρας). Ἐνας τους ἦτανε κι ὁ Καζαντζάκης...

Ἡ Τζένοβα εἶναι μιὰ πόλη πὺ ἀγαπῶ, καμμιά σκληρὴ τῆς στιγμῆ, δὲ σκιάζει τίς ἀναμνήσεις. Ἡ μοναξιά νὰ γυρίζω ἀνάμεσα σ' ἄγνωστους, εἶχε ἐκεῖ διαποτιστεῖ μὲ μιὰ περίεργη αἴσθηση, καθὼς φανταζόμουνα διαρκῶς πὺς τὴν ἐγνώριζα ἀπὸ χρόνια. Στὸ σταθμὸ τῶν σιδηροδρόμων, τὸν Πρίντσιπε, κοίταζα ἓνα θράδυ τὸ μεγάλο πίνακα μὲ τὰ ὠράρια, τραῖνα πὺ σκόρπαγαν στὴ Γαλλία, στὴ Γερμανία, πὺ πέρα. Ἐτότες ἀναπήδησα, σὰν εἶδα «Ἀντίμπ», ἡ ἰδέα μοῦ ἴρθε ξαφνικά, γύρισα κι ἔγραψα ἓνα γράμμα στὸ Παρίσι, ἔπειτα κυλοῦσαν οἱ μέρες στὴν ἀναμονή, ὡς τὴ στιγμῆ πὺ ἡ γυναίκα τοῦ Ταχυδρομείου μοῦ χαμογέλασε. Ναί, εἶχε ρθεῖ τὸ γράμμα ἀπ' τὴ Γαλλία. Τὸ ἄχωσα στὴν τσέπη μου νευρικά, πῆγα στὴ θάλασσα νὰ τὸ διαβάσω, ἐκεῖ στὴ θάλασσα κοντὰ στὴν Πιάτσα Ρεπούμπλικα,

μιὰ θάλασσα πού ἦτανε πάντοτε ταραγμένη. Ὁ φίλος πού μου ἔγραφε μού ξηγοῦσε καταλεπτῶς τὸ δρόμο. (1). Θὰ κατεβείς στὸ σταθμό, θὰ πᾶς ἀπὸ δῶ, θὰ στρίψεις ἀπὸ κεῖ. . . Μοῦ ἔχε κι ἓνα χάρτη γιὰ περισσότερη σιγουριά. Καὶ μιὰ σύσταση: Νὰ μὴ ρωτήσω γιὰ τὴν ὑγεία του, μιὰ τέτοια ἐρώτηση ἴσως καὶ νὰ μὴν τοῦ ἄρρεσε, ἴσως καὶ νὰ ἔταν ἀνάρμοστη, μού ἔγραφε.

Πῆρα τὸ τραῖνο τὴν ἄλλη μέρα. Ἐκεῖνο τὸ μεσημέρι, — Αὐγουστος τοῦ 54 —, ἡ ζέστη ἦταν ἀφόρητη, νάρκη ἐμούδιαζε τὴν Ἀντίμπ. Ἡ παληὰ Ἀντίμπ, εἶναι πιὸ κάτω ἀπ' τὴ νέα, σ' αὐτὴ δὲ θὰ δῆς νὰ περιφέρονται γυναῖκες κι ἄντρες μισόγυμνοι, πού ξεροψήνει τὸ κορμί τους ὁ ἥλιος. Εἶν' ἡ Ἀντίπολις, ἡ αὐστηρή, τὰ σπίτια, εἶναι σπίτια χωριάτικα, ἡ ἀγορὰ Μασσενὰ καὶ τὰ σοκάκια τὰ στενά, μὲ τίς γυναῖκες πού ξαποστάζουνε στὰ κατώφλια. Στὸν ἀριθμὸ ὀχτώ, τοῦ στενόμακρου δρόμου πού ἔχει ὅλα τοῦ χωριοῦ καὶ τίποτα τῆς κοσμικῆς λουτρόπολης, στὴν ὁδὸ «Ντὺ μπὰ Καστελέ», εἶν' ἓνα σπίτι μ' ἓνα χαλκὰ σιδερένιο μεγάλο στὴν πόρτα. Ἐκεῖ κατοικοῦσε ὁ Καζαντζάκης.

Ὅταν ἀνοιξε ἡ πόρτα, ἡ γυναῖκα μὲ δέχτηκε πρόθυμα, ὁ ἄντρας εἶχε γυρισμένες τίς πλάτες του πρὸς τὴν ἐξοδο, καθότανε σ' ἓνα τραπέζι κι ἔτρωγε.

— Ναί, εἶπε ὁ Καζαντζάκης, σὰν ἄκουσε τ' ὄνομα. Πέρασε, πέρασε... Διάβασα κείνα πού ἔγραψες γιὰ τὴν «Ἐστία». (2). Τὸ ἔχω τ' ἀπόκομμα φυλάξει. Ποῦθε εἶσαι;

— Κρητικός, εἶπα καὶ σώπασα. Μάντευα τὴν ἐντύπωση τῆς λέξης...

— Κρητικός, λέει, ὁ Καζαντζάκης. Κρητικός. Ξέρεις τί εὐθύνη μεγάλη εἶναι τούτη; Ξέρεις τί περηφάνεια γιομίζει τὰ στήθια μας; Θεῖο δῶρο νὰ ἔσαι Κρητικός. Τὸ ξέρεις;

Ἔπειτα κοντοστέκεται κι ἀναπολεῖ:

— Ἡ Ἀλεξάνδρεια, τί γίνεται; ρωτᾷ. Τὴν Αἴγυπτο τὴν ἀγάπησα. Ἀγάπησα πολὺ τὸν τόπο. Δὲν τὸν περιγράφω στὰ «Ταξιδεύοντας», ὅσο πρέπει. Θὰ ἤθελα νὰ ξανάρθω καὶ νὰ γράψω πάλι. Μόνο διαλέξεις, δὲ θὰ κάμω. Εἶναι φοβερό. Ὅλοι σήμερα κάνουν διαλέξεις. Θὰ ἤθελ' ἀκόμη νὰ δῶ ἐκεῖ μερικοὺς φίλους. Φίλους παλιούς. Τὸ Λυκιαρδόπουλο, τὸ Σακελλάρη τὸ Γιαννακάκη. Τὸ Μαρσέλο... (3).

— Ἀργά, εἶναι γιὰ τοῦτα, τοῦ λέω. Ὁ Σακελλάρης ἔφυγε γιὰ τὸ μεγάλο Ἄγνωστο. Τὸν ἔχει ἀκολουθήσει κι ὁ Μαρσέλος...

Ὁ Καζαντζάκης σιωπᾷ. Τὸ βλέμμα του ἔχει τὴ σκληρὴ ἔκφραση τοῦ πόνου. Συγκίνηση συσπᾷ τὰ χαρακτηριστικά του.

— Φύγανε. Ὅπως ὁ Πάργας, ὅπως ὁ γιατρός ὁ Πετρίδης. Οἱ γνωστοὶ φύγανε καὶ πάνε. Τί ἐποχή!... Πόσα περιοδικά, τί κίνηση!... Δημοσίεψα κεῖ κι ἓνα λησμονημένο πιά κείμενο... (4). Μορφὴ ὁ Πάργας ἀλησμόνητη. Νὰ μοῦ χαιρετίσεις σὰ γυρίσεις τὴ γυναίκα του. Ἀκοῦς; (5).

Κι ἔπειτα προσθέτει:

— Γιὰ τὸν Καβάφη, μιᾶνε πάντα κοντά σας; Τόνε θυμᾶμαι καλά. Ἐνας θνητὸς ποὺ κατάρθωσε νὰ γίνεῖ ἀθάνατος. Κι ὁ Νικολαΐδης ὁ Νίκος;

— Στὸ Κάϊρο, στὸ νοσοκομεῖο.

Ὁ Καζαντζάκης μελαγχολεῖ.

— Ἀρρωστος. Εἶναι καλὸς καὶ τὸν παραγνωρίζει ἡ Ἀθήνα. Κι οἱ ἄλλοι; Οἱ νέοι; Ἡ παράδοση δὲν ἔσθησε. Παίρνω τὰ βιβλία τους. Δὲν ἔχω καιρὸ πολὺ νὰ τὰ διαβάσω. Ἐχω νὰ γράψω. Καὶ θιάζουμαι. Πρέπει νὰ τὰ προφτάσω ὅλα. Ὅμως ὅταν μπορέσω, κάτι διαβάζω. Ξέρω αἴφνης πὼς ἐσὺ γράφεις ταξιδιωτικά. Ἀκόμη θυμᾶμαι πὼς ἐντύ-

πωση μου κάμανε τὰ ποιήματα τοῦ Στρατῆ Τσίρκα. Τὸν ξέρεις; Δὲν τὸν ἐγνώρισα προσωπικά, Οὔτε τὸ Μαλάνο. Καὶ γυναῖκες ἔχετε ἀρκετὲς ποὺ γράφουν... Ἔχετε καὶ τὴ Λιλίκα Νάγκη. Ἀνθρωπος μὲ ψυχὴ. Τὸ ἴδιο κι ὁ ἄντρας της, ὁ ζωγράφος. (6).

— Ἀφοῦ μιλάμε γι' αὐτές, τί φρονεῖτε σεῖς γιὰ τὴ γυναικεῖα πεζογραφία γενικά;

— Ἡ γυναίκα τώρα ἔσπασε τὰ δεσμά της. Ἡ γυναικεῖα πεζογραφία εἶναι καὶ καλὸ μεγάλο καὶ μεγάλο κακό. Δὲ θυμάμαι πολλές. Θυμάμαι ἀπ' τὶς δικές σας ὀνόματα. Βοΐσκου, Ρουσισιᾶ. Μ' ἄς τ' ἀφήσουμε τοῦτα. Ὁ Μιχάλης ὁ Περίδης, τί γίνεται; Στὴν Ἀλεξάνδρεια πάντα; Ὁ Γνευτός;

— Ὁ Περίδης μένει στὴν Ἀθήνα. Δὲν εἶναι πιά ἐκεῖνος τῶν «Γραμμάτων». Κι ὁ Γνευτὸς μου μιλοῦσε μὲ πάθος κάποτε, λέγοντάς μου πὼς ἡ Κύπρος πρέπει νὰ μείνει στοὺς Ἀγγλους. «Ἀρκετοὺς τέτοιους ἔχουμε. Τί νὰ τοὺς κάνουμε τοὺς ἄλλους;». Κι ἴσως πρέπει νὰ σᾶς πῶ, πὼς κι ὁ Μαρσέλος, δὲν ἔμεινε ὡς τὸ τέλος ἐκεῖνος ποὺ γνωρίσατε...

Ὁ Καζαντζάκης εἶπε τότες μιὰ φράση πολὺ βαρειά. Καὶ πρόστεσε:

— Βαρὺς εἶν' ὁ λόγος μου. Ὁ καθένας δὲν μπορεῖ νὰ μείνει ὡς τὸ τέλος ἀγωνιστής. Οἱ δυνάμεις του χάνονται, λίγοι ἔχουνε τὰ κότσια ποὺ χρειάζονται. Γιατί ν' ἀδικοῦμε τοὺς πολλούς; Εἶναι καὶ τὰ γηρατειά κακὸς σύμβουλος...

Ἐπειτα ὁ Καζαντζάκης θὰ ἐξηγήσει μ' ἓνα παράδειγμα:

— Ὁ Παναῖτ' Ἰστράτι στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, τὰ χάλασε. Ὅταν γεράσει κανεῖς, πρέπει νὰ προσέχει, γιατί τὸ

σῶμα εἶναι προδότης.

Σὲ τοῦτο, μῆκε στὴ μέση ἢ γυναῖκα του: «Συνέντευξη θὰ δώσεις;» λέει. «Δὲ βλέπεις π' ἄλλα ἀκοῦνε κι ἄλλα γράφουνε;»

— Ναί. Ὅμως πιστεύω πῶς ὁ συγγραφέας δὲν ἔχει δικαίωμα ν' ἀπομονώνεται ἀπὸ φόβο μὴ τοῦ παρερμηνέψουνε κείνα ποῦ λέει. (Ἀπλώνει τὸ χέρι καὶ τῆς χαϊδεύει, μέσ' ἀπ' τὸ φόρεμα, τῆ ράχη).

Πονηρεύομαι. Γυρνῶ τὴ συζήτηση ἄλλου.

— Ἐσᾶς σᾶς ἤξερα, τῆς λέω, προτοῦ ἀκόμη μὲ συγκινήσει ἐκείνος. Στὸ Γυμνάσιο διάβασα ἓνα ποιήμά σας, καὶ τὸ ἔμαθα ἀπ' ἔξω. Τὸ θεωροῦσα αἰσθησιακὸ σ' ἐποχὴ ἐφηθείας. Νὰ σᾶς τὸ πῶ...

Τ' ἀφεντικὸ μὲ τάραζε στὸ ξύλο
Κ' ἦταν ἡ καρδιά του μαύρη σὰν τὸν Ἄδη.
Τῆς Μάρως μου τὸ στήθος σὰν τὸ μῆλο
Γλυκὰ μοσκοβολοῦσε στὸ σκοτάδι.

Ὅλο τὸ χρόνο μέσ' στὸ χιόνι.
Τάχα τὸ καλοκαίρι μου καλύτερο;
Τῆς Μάρως μου τὸ στήθος σὰν κυδῶνι
Καὶ λίγο — λίγο ἀκόμη μεγαλύτερο.

Μὰ ἔσφιγγα τὴν καρδιά, τὸ στόμα κλείδωνα
Τὸ Θεὸ ποῦ μ' ἔπλασε δοξολογοῦσα
Γιατὶ τῆς Μάρως μου τὰ μηλοκύδωνα
Στὰ ροζιασμένα χέρια μου κρατοῦσα.

— Ὡραῖο εἶναι, λέει ὁ Καζαντζάκης. Ὡραῖο.

— Νομίζω Νίκο, πῶς ἐτοῦτος δὲν εἶναι σὰν τοὺς ἄλλους, λέει γελώντας. Λέω νὰ φύγω, προσθέτει. Νὰ δώσω κάτι βιβλία σ' ἓνα φίλο. Νὰ ταχυδρομήσω καὶ γράμματα. Σᾶς χαρίζω καὶ τοῦτο. (Ἡ Ἑλένη μοῦ προσφέρει μιὰ γαλλικὴ βιογραφία τοῦ Γκάντι, γραμμὴν ἀπ' τὴν ἴδια).

— Καλύτερα, μοῦ λέει, σὰν ἔφυγε. Μποροῦμε τώρα

νά τὰ ποῦμε χωρίς λογοκρισία...

Παίρνω χαρτί καὶ μολύβι. "Όλα τὰ παρακάτω φράση-φράση, μοῦ τὰ ὑπαγόρευσε. Μιλáει áργά, σταθερά. Μοῦ δίνει καιρὸ νά μὴ λαθέψω. Κοιτάζει κάποτε τὴν ὄροφή, κάποτ' ἐμένα.

Τὸν κοιτάζω καὶ γὼ καθὼς μιλάει. "Ένας Κρητικὸς ὑψηλός, μὲ μάτια ποὺ φλέγουνται. Ὁ χρόνος πέρασε κι ἄφησε στὸ κορμὶ τὰ σημάδια του, δὲν τοῦ τὴν τσάκισε ὅμως τὴ δύναμη τῆς ψυχῆς. Καθὼς σὲ κοιτάζει, ξέρεις πὼς σ' ἐρευνᾶ, ξέρεις πὼς θέλει νά μαντέψει πολλὰ, πὼς τὰ μαντεύει κιόλας.

— Ἐκεῖ στὴν Ἀλεξάνδρεια, ρωτᾶ, οἱ νέοι διαβάζου-νε; Τοὺς ἐνδιαφέρει ἡ Τέχνη; Ἡ Τέχνη ἢ ἀμόλευτη, ὄχι ἢ ἄλλη. Μὲ καταλαθαίνετε; Δὲν εἶμαι κριτικὸς γιὰ νά κάνω ἀξιολογήσεις. Νομίζω ὅμως πὼς κι οἱ περισσότεροι κριτικοὶ κρίνουνε κατὰ τὶς προτιμήσεις τους, χωρίς νά τ' ὁμολογοῦν. "Άς εἶναι. Ἐμένα αἴφνης, δὲ μ' ἀρέσουνε τὰ βιβλία μὲ ἱστορίες ὁμοφυλοφιλίας, τριγώνων, — σύζυγοι κι ἐραστῆς — καὶ τὰ παρόμοια. Μ' ἄρεσε ὅμως τὸ βιβλίο τοῦ Καθθαδία. Ἡ «Βάρδια». Εἶναι πολὺ δυνατό. Κι ὁ συγγραφέας του ἀγνὸς κι ἄς κάνει ἐντύπωση ἄλλη. Μὰ δὲν πᾶμε πάνω; Εἶναι καλύτερα...

Ἀνεβαίνουμε στὸ πάνω δωμάτιο, στὸ γραφεῖο του. Οἱ τοῖχοι εἶναι σκεπασμένοι μὲ βιβλία σὲ ράφια, κάπου ξεχωρίζει ἓνα πορτραῖτο τοῦ Ντάντε. Ἄπ' τὸν ἐξώστη θλέπεις τὴ γαλάζια γοητεία τῆς θάλασσας. Ἡ Γαλλία τοῦ Νότου, θερμὴ γυναίκα, σὲ ναρκώνει μὲ τὴ λαγνεΐα της. Μιὰ κληματαριὰ πρασινίζει στὰ κάγκελα, κατάφορτη τσαμπιά μ' ἄγουρες ρόγες.

— Σάν τὴν Ἑλλάδα, λέει ὁ Καζαντζάκης. (Τὸ θλέμμα του χάνεται πέρα, ἐκεῖ ποῦ ἡ Ἀντίμπ σμίγει τὴ θά-

λασσα). Σάν ήρθα δῶ, μ' ἄρεσε ὁ τόπος. Ξέρετε, τὸ Παρίσι δὲν εἶναι τῆς ιδιοσυγκρασίας μου. Ἐδῶ μ' ἀρέσει. Εἶναι χωριὸ κι εἶναι καὶ στὴ Νίκαια κοντά. Δὲν εἶμαι ἀπομονωμένος ἀπ' τὸν κόσμον καὶ μπορῶ κιόλας μ' ἡσυχία νὰ ἐργάζομαι. Ἄλλ' ὅλα τοῦτα, ἤρθαν ἀργά. Τί νὰ τὰ κάνεις στὰ γεράματα; Θέλω ὅμως νὰ ταξιδέψω πάλι. Ὅχι τόσο γιὰ μένα. Γιὰ τὴν Ἑλένη. Μοῦ στάθηκε τόσα χρόνια πιστή. Θέλω νὰ τῆς δώσω κάποια χαρά...

— Σάν τὴν Ἑλλάδα, εἶναι ἡ Ἀντίμπ. Μιά Ἑλλάδα εἰρηνική.

— Νὰ σοῦ πῶ κάτι; Ξέρεις τί θυμήθηκα; Ἐναν Ἀθηναῖο δημοσιογράφο ποῦ ῥθε ὡς ἐδῶ κι ἔγραψε ἔπειτα, πῶς εἶμαι ὑπὲρ τοῦ πολέμου!... Τὸ νὰ μὲ ρωτᾶνε «Εἶσαι ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ πολέμου;», εἶναι σὰ νὰ μὲ ρωτᾶνε «Εἶσαι ὑπὲρ ἢ κατὰ τοῦ σεισμοῦ;». Δὲν εἶπα ποτὲ πῶς εἶμαι ὑπὲρ τοῦ πολέμου. Μόνο ποῦ δὲν μὲ κατάλαβε, τί ἔλεγα. Βρισκόμαστε στὸ τέλος μιᾶς ἱστορικῆς ἐποχῆς. Ὁ κόσμος τοῦτος ποῦ ζοῦμε, θρίσκεται σὲ διάλυση. Ἀποσύνθεση ἠθική, ψυχική, οἰκονομική. Βρωμάει ὁ κόσμος ἀπ' τὴν ἀποσύνθεση. Αὐτὴ ἔχει ἡ ἐποχὴ μας. Μιά ἄλλη ἐποχὴ, ὅπως γίνεται πάντοτε, μάχεται νὰ γεννηθεῖ, γιατί ἡ ἀποσύνθεση στάθηκε πάντα ὁ πρόλογος τῆς σύνθεσης. Ὁ κόσμος αὐτός, εἶναι στὰ σπάργανα. Γεννήθηκε, ἀλλ' ἀκόμη ψελλίζει. Δὲν ἔχει τὴ δύναμη ν' ἀντισταθεῖ στὴν καλὰ ὀργανωμένη ἀδικία. Εἶναι οἱ δυὸ πραγματικότητες. Τὸ μεταξὺ ἑνὸς πολιτισμοῦ ποῦ χάνεται κι ἑνὸς ποῦ δημιουργεῖται διάστημα, τ' ὀνόμασαν πάντοτε μεσαίωνα. Αὐτὸν ζοῦμε, Δὲν τὸν βλέπουμε. Οἱ ἱστορικοὶ θὰ τὸν δοῦνε. Κι εἶναι γεγονός πῶς πάντοτε ἕνας μεσαίωνας, ἔχει πολέμους.

— Ποιοὶ λόγοι σᾶς ὡδηγήσανε στὴν ἀπόφαση νὰ γράψετε μυθιστόρημα;

— Μυθιστόρημα, δὲν ἔλεγα νὰ γράψω ποτέ. Ἡ γυναίκα μου, μοῦ ἔλεγε πὼς μπορῶ νὰ γράψω. Ἐφυγα πρὶν ἑπτὰ χρόνια ἀπ' τὴν Ἑλλάδα. Νὰ ἐπικοινωνήσω μὲ τοὺς ξένους μὲ ποιήματα, ἦταν ἀδύνατο. Πόσοι διαβάζουνε σήμερα ποίηση; Ἀρχισα στὴν ξενιτειὰ νὰ γράφω μυθιστορήματα γιὰ νὰ δοκιμάσω ἂν μπορῶ νὰ ἐπικοινωνήσω μὲ τοὺς ἐδῶ ἀνθρώπους. Τὸ «Ζορμπὰ» τὸν εἶχα ἤδη γράψει στὴ Κατοχή, ἀλλ' αὐτὸς εἶναι μνημόσυνο φίλου. Πάντως τὸν μεταφράσανε. Ἀκολούθησε «Ὁ Χριστὸς ξανασταυρώνεται». «Ὁ καπετὰν Μιχάλης», — στὰ γερμανικά, σουηδικά, νορβηγικά κι ἀγγλικά. — «Ὁ τελευταῖος πειρασμός», «Ὁ φτωχούλης τοῦ Θεοῦ», — ποὺ κυκλοφορεῖ νορβηγικά καὶ σουηδικὰ τὸν Ὀκτώβρη —, καὶ τώρα ξαναδουλεύω τὸ νέο μου ἔργο. Τίτλος του: «Θέλει νὰ ζήσει λεύτερος; — Σκοτώστε τον!». Ἐγραψ' ἀκόμη τραγωδίες. Τὰ «Σόδομα καὶ Γόμορα» θὰ παιχτοῦν τὸ Δεκέμβρη στὸ Μανχάιμ, στὸ ἴδιο θέατρο ποὺ παίχτηκαν οἱ τραγωδίες τοῦ Σίλλερ. Εἶναι σὲ πρόζα. Μιὰ θεατρικὴ διασκευὴ τοῦ «Χριστὸς ξανασταυρώνεται», παίχτηκε στὸ Ὄσλο. Ἐγραψα κι ἄλλες τραγωδίες. Τὸ «Χριστόφορο Κολόμβο», τὸν «Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο», καὶ τὸν «Κοῦρο». Γιὰ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς «Ὀδύσσειας», ὁ ἐκδότης μου τῆς Νέας Ὠόρκης, ἔστειλε στὴν Ἀντίμπ, τὸν καθηγητὴ Κίμωνα Φράιερ, ποὺ εἶναι κι ὁ ἴδιος ποιητὴς, καὶ συνεργάζεται μαζί μου μεταφράζοντας σὲ στίχους τὴν «Ὀδύσσεια». Ἐρχεται κάθε μέρα, τοῦ διαβάζω στίχο - στίχο, τοὺς ἐξηγῶ, φεύγει καὶ τοὺς μεταφράζει κατόπι στ' ἀγγλικά. Ἐστειλε κιόλας, δεῖγμα τῆς ἐργασίας του στὸν καθηγητὴ τῆς Ὁξφόρδης τὸν Μπάουρα, ποὺ τοῦ ἔγραψε πὼς τὴ βρῖσκει πολὺ καλή.

— Εἶπατε πὼς ὁ «Ζορμπὰς» δὲν εἶναι μυθιστόρημα.

Πώς είναι μνημόσυνο.

‘Ο Καζαντζάκης σηκώνεται συγκινημένος.

— Θά σου τὸ πῶ, μοῦ λέει. Θά σου τὸ πῶ. ‘Ο Ζορμπάς, ΥΠΗΡΞΕ. (7). “Όλα σ’ ἐκεῖνο τὸ βιβλίο, εἶναι ἀληθινά. “Όλα. Λεγότανε Γιώργης Ζορμπάς. “Όχι, Ἀλέξης. “Έχω καὶ πολλὰ γράμματά του. Μπορεῖ νὰ τὰ δημοσιέψω κάποτε. “Ήτανε Μακεδόνας. ‘Η κόρη του ζή ἀκόμη, τ’ ἀγόνια του κι ὁ γιός του. “Έκαμα μεγάλο γλέντι στὸ Ἡράκλειο, ὅταν γνώρισα τὸ γιό του. Στάσου νὰ δῆς.

Πηγαίνει σ’ ἓνα ράφι καὶ ψάχνει γονατιστά. Βγάζει ἓνα μεγάλο φάκελο μὲ κιτρινιασμένα χαρτιά.

— Εἶναι τὰ γράμματά του, λέει. Καϋμένη Ζορμπά!... “Ήσουν τέλειος ἐσύ!...

‘Η συγκίνηση τὸν ἔχει κυριέψει. Ψαχουλεύει τὰ γράμματα μὲ χέρια ποὺ τρέμουνε. Μοῦ διαβάζει ἓν’ ἀπόσπασμα. Πώς τ’ ἀγγονάκι του τὸν «ἔβρεξε», μωρὸ καθὼς ἦταν. Καὶ κείνος ἀγρίεψε, «ἐκεῖ κατάντησα;» ἔγραφε. «Παράτησα τὸ μωρὸ κι ἔτρεξα ἔξω κι ἄρχισα νὰ φωνάζω...». ‘Ο Καζαντζάκης εἶν’ ἔτοιμος νὰ δακρῦσει. Νὰ τὸν ρωτήσω κάτι, νὰ τὸν κάμω νὰ ξεχαστεῖ...

— Πῶς ἀντιλαμβάνεστε, ἀλήθεια τὸ μυθιστόρημα;

— Τὸ σπουδαῖο γιὰ μένα εἶναι ἓνα πράγμα, νὰ ’ναι ριζωμένο στὸ χῶμα καὶ τὸ κεφάλι του νὰ ξεχωρίζει ἀπ’ τὴ γῆ. Νὰ ’ναι ὅσο θαυότερα μπορεῖ στὴ λάσπη κι ἡ κεφαλὴ του νὰ φτάνει στ’ ἄστρα... Πολὺ χῶμα θέλω, καὶ πολὺ ἀνθό. Τέτοια πράγματα δὲ βλέπω πολλὰ στὴν σημερινὴ ἐλληνικὴ λογοτεχνία. Κριτικὸς δὲν εἶμαι, γιατί ὅ,τι συμφέρει στὴν ἰδοσυγκρασία μου, εἶναι καλό, κι ὅτι ὄχι, κακό. “Όμως αὐτό, κριτικὴ δὲν εἶναι. Τὸ λέω ξάστερα, ὅπως διακηρύττω καὶ τὴν ἀποστροφή μου γιὰ τὰ κείμενα λογοτεχνῶν μας ποὺ μιλᾶνε ἔξω τόπου καὶ χρόνου γιὰ ζη-

τήματα που δεν έχουνε δεσμούς με τη γη. Τους ανθρώπους που γράφουμε, τους διαιρῶ σε τρεις κατηγορίες:

1) Σε κείνους που περιγράφουν κι εκπροσωπούν τη σημερινή άποσύνθεση του κόσμου, ὅπως ὁ "Ελιοτ. Οἱ Γάλλοι ἔχουνε καλοὺς συγγραφεῖς του εἴδους αὐτοῦ, που γράφουμε γιὰ φρικιαστικά πράγματα, αίμομιξίες, βιασμούς και παρόμοια. Εἶναι ζωντανοὶ συγγραφεῖς. Πολὺ καλοὶ, Τους σέβομαι, ἀλλὰ δὲν τους θαυμάζω.

2) Οἱ συγγραφεῖς που νοσταλγοῦνε τὸ Παρελθόν, γυρίζουνε στὰ παλιά, γίνονται κήρυκες τῆς φυγῆς. Ὁ «Καπετάν Μιχάλης» θὰ πείτε εἶναι τέτοιος; Ὁχι. Ἐκεῖνος εἶναι ὄραμα που ἀγκαλιάζει μιὰ ἱστορική στιγμή τῆς Κρήτης, καὶ μέσα ἀπ' αὐτή, τὴν πάλη του ἀνθρώπου γιὰ τὴν Ἐλευθερία.

3) Οἱ συγγραφεῖς που μάχονται νὰ διακρίνουνε ποιὸ εἶναι τὸ πρόσωπο του μελλομένου πολιτισμοῦ καὶ προσπαθοῦνε νὰ συλλάβουνε τὴ μελλομένη οἰκονομική διάρθρωση τῆς κοινωνίας.

Ὁ καθένας σύμφωνα με τὴν ἰδιοσυγκρασία του, παίρνει μιὰ θέση. Ἐμένα μ' ἐνδιαφέρει, ἡ τρίτη κατηγορία. Στὴν «Ὀδύσεια», θρίσκεται πιὸ ἔντονα, ἡ προσπάθειά μου νὰ προφητέψω τὴ μελλομένη ἀνθρωπότητα. Ὁ «Καπετάν Μιχάλης» εἶναι ἔργο ἡρωϊκό. Ἡ μορφή του πατέρα μου...

— Ἀπ' τοὺς δικούς μας, ποιὸς προτιμᾶτε;

— Καλύτερα ν' ἀλλάξουμε τὴν ἐρώτηση. Νὰ ποῦμε τί σκέφτομαι γιὰ τοὺς καθιερωμένους. Λοιπὸν ἐμένα, ἡ τέχνη του Βενέζη μου φαίνεται καλόβολη· δὲν ξεπερνάει τὸ μέτριο. Πρόσεξα πολὺ τὴν «Ἰζαμπά» του Τερζάκη. Μποροῦσε νὰ 'ταν ἔργο μεγάλης ἀξίας ἂν ὁ συγγραφέας του εἶχε τὴ δύναμη νὰ προβάλλει στὸ παρελθόν, σύγχρονα

αιτήματα. Αὐτὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ σωστοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος. Ὁ Μυριβήλης εἶναι γιὰ μένα ὁ καλύτερος. Δὲν μ' ἐνδιαφέρει τῆ στιγμή τούτη ἢ πολιτική. Ὁ Παναγιωτόπουλος, πιστεύω, ὁ πιὸ τίμιος. Κι ὁ Γιάννης ὁ Μαγκλῆς. Ὁ Πρεβελάκης, εἶναι ἀξιόλογος. Ὅμως κάνει ἕνα μεγάλο λάθος. Δὲν ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ κοινό, δὲν δίνει συνεντεύξεις, δὲν παίρνει θέση σὲ ζητήματα ἐπικαιρότητας. Σήμερα, οἱ καιροὶ εἶναι ἄλλοι. Ὁ συγγραφέας πρέπει νὰ ἔναι σὲ διαρκῆ ἐπαφή μὲ τὸ κοινό του καὶ ἰδιαίτερα μὲ τοὺς νέους. Μόνο ἕναν, δὲν πρέπει νὰ συγχωρήσουμε. Τὸν Σπύρο Μελά. Θὰ πεῖς, τί σ' ἐνδιαφέρει στὸν Μυριβήλη; Ἡ γλῶσσα! Εἶναι μάστορης. Πρέπει καὶ νὰ μεταφραστεῖ. Ἀξίζει. Αὐτὸς κι ἕνα - δυὸ ἄλλοι. Ὅμως αὐτὰ πού σοῦ λέω, νὰ μὴ τὰ δημοσιέψεις. Τουλάχιστον τώρα. Δὲ θέλω νὰ ποῦνε πῶς... πλούτισα, καὶ μιλῶ καὶ κάνω τὸ δάσκαλο. Γράψ' τα, καὶ τὰ δημοσιεύεις σὰ θὰ πεθάνω, λέει γελώντας —, εἶναι καλύτερα. Τὸ ἴδιο καὶ κεῖνα πού σκέφτομαι γιὰ τὴν Κίνα.

— Γιὰ τὴν Κίνα;

— Ναί. Εἶναι ἡ δύναμη π' ἀνεβαίνει. Ἡ Κίνα εἶναι τὸ Αὔριο τῆς ἀνθρωπότητας. Οὔτε ἡ Οὐάσιγκτων, οὔτε ἡ Μόσχα. Ἡ Κίνα εἶδε ἀπὸ νωρὶς καθαρά. Δὲν ἄφησε νὰ τῆς φύγει τὸ τραῖνο. Γιατὶ αὐτὴ ἔναι ἡ ἀλήθεια. Εἴτε τὸ θέλουμε, εἴτε ὄχι, πηγαίνουμε στὸ σοσιαλισμό. Κ' ἡ Κίνα θὰ πεῖ τὸ μεγάλο λόγο. Ξέρεις ἀκόμη; Ἐγὼ δὲν πιστεύω πῶς θὰ φτάσουμε κεῖ εἰρηνικά. Στὸ τέλος θὰ πρέπει νὰ γίνῃ ἕνας πόλεμος. Ὅχι ὁ αὐριανός, οὔτ' ὁ μεθουριανός. Ὅμως ἕνας πόλεμος. Αὐτὰ λέει ἡ Ἱστορία. Γι' αὐτό, δὲν δέχτηκα νὰ ὑπογράψω τὴν «Ἐκκκληση τῆς Στοκχόλμης». Δὲ μ' ἀρέσει νὰ κρύβουμαι.

— Εἶπατε στὴν ἀρχή, πῶς γράψατε μυθιστόρημα, για-

τί οί πολλοί δέν ένδιαφέρονται γιά τήν Ποίηση. Νομίζετε πώς τò είδος τούτο τού λόγου, έχει ξεφλήσει;

— Καθόλου. 'Η Ποίηση έξακολουθεί νά είναι άπαραίτητη. Ποτέ άλλη έποχή δέν είχε τήν ανάγκη της, όσο ή δική μας. 'Η Ποίηση είναι κάτι πού ξελαφρώνει. Κι ό "Άθρωπος σήμερα, έχει ανάγκη νά ξελαφρώσει. "Όμως δέ νομίζω πώς υπάρχουνε σήμερα μεγάλοι ποιητές. 'Ο δικός μας ποιητής, ό Σικελιανός, ήτανε μεγάλος. 'Ο Βάρναλης γράφει καλά και θά μπορούσε βέβαια νά δώσει μεγάλα πράγματα, άν έκανε κάποιες θυσίες. Γιατί ή Τέχνη θέλει θυσίες, θέλει όλοκαυτώματα, θέλει όλος νά της δοθείς. 'Αλλιώς, δέ σέ θέλει. Σήμερα υπάρχουν ποιήματα, ποιητές δέν υπάρχουν.

— Γιατί;

— 'Η ζωή ή σημερινή, είναι πολύ σκληρή, και δύσκολα συγκεντρώνεται ένας άνθρωπος νά κάμει ποιητικό έργο όλοκληρωμένο. Δέν έχει ό άνθρωπος ψυχική, κοινωνική και οικονομική άνεση γιά νά συγκεντρωθεί. 'Η ζωή είναι σήμερα τρομερή.

— Τί έχετε νά πείτε γιά κείνη τήν άστοχη ενέργεια της 'Ιερᾶς Συνόδου πού συζητεί τόν «άφορισμό» σας;

— Παρά πολύ λυπήθηκα, γιατί μέ τόση άφέλεια, έπесе ή 'Εκκλησία στήν παγίδα πού της έστησαν. Δύο άνώτεροι έκπρόσωποί της, μέ μεγάλη μου θλίψη διαπίστωσα, πώς φάνηκαν κατώτεροι άπ' τήν άποστολή τους. 'Ο ένας άναθεμάτισε ένα βιβλίο πού όμολογεί ό ίδιος πώς δέν έχει διαβάσει, διάβασε μονάχα ένα ύβριστικό άρθρο μιᾶς κίτρινης έφημερίδας. 'Ο άλλος, πού δέν κατώρθωσε καν τόν τίτλο νά διαβάσει σωστά, και τόν έγραψε «Καπετάν Μιχάλης Μαυρίδης», συγχέοντας τò όνομα τού ήρωα μέ τò όνομα τού έκδότη, πήρε κομμάτια άπό φράσεις, δια-

στρέβλωσε άλλες, παράλειψε ὅ,τι δὲν τὸν σύμφερε, κι ἔ-
θγαλε τὸ συμπέρασμα ποὺ ἤθελε, ἐνῶ ὅλο τὸ βιβλίο εἶναι
ἕνας ὕμνος γιὰ τὸν ἀγῶνα τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ καὶ γενικά
τοῦ Ἀνθρώπου γιὰ τὴν Ἐλευθερία. Κι ἀκόμα, ἕνας ὕμνος
γιὰ τὴν Ἐκκλησία, ἀφοῦ ἕνας μητροπολίτης μέσα στὴ
σφαγὴ ὑπερασπίζεται ἡρωϊκῶς τὸ ποίμνιό του κι ἕνας ἡ-
γούμενος πεθαίνει μὲ μαρτυρικὸ θάνατο, δοξάζοντας τὸ
Θεὸ καὶ τὴν Πατρίδα. Λυποῦμαι πολὺ, μὰ πρέπει νὰ τονί-
σω, πὼς ἀπ' ὅλη τὴν περιπέτεια αὐτή, ἡ Ἐκκλησία βγήκε
μειωμένη. Νὰ τοὺς εἶχα τοὺς παπάδες πληρώσει, δὲ θὰ
μοῦ κάνανε τόση διαφήμιση. Καὶ μοῦ ζητοῦνε ν' ἀπολογη-
θῶ... Ἐγώ; Ἐπρεπε νὰ ρθεῖ ὁ Μητροπολίτης Χίου ν' ἀπο-
λογηθεῖ, πὼς κρίνει ἕνα βιβλίο χωρὶς νὰ τὸ διαβάσει. Τὸ
Βατικανὸ τουλάχιστον εἶπε τὴ γνώμη του μ' εὐγένεια. Μὲ
τὴν ἴδια εὐγένεια μίλησε κι ὁ Μητροπολίτης Κασσανδρεί-
ας. Ὁ «Τελευταῖος πειρασμός», ποὺ ἀπασχόλησε τὸ Βα-
τικανό, ὅπως καὶ τ' ἄλλα μου τελευταῖα βιβλία, τὸ ἴδιο
θέμα ἔχει: Τὴν πάλη καὶ τὴ συμφιλίωση τοῦ Θεοῦ μὲ τὸν
Ἀνθρώπο.

— Ποιὰ βιβλία ἐτοιμάζετε;

— Ρίχνω τίς τελευταῖες ματιές στὸ νέο μου βιβλίο.
Τὸ «Θέλει νὰ ζήσει λεύτερος; Σκοτῶστε τον». Ἡ κεντρικὴ
ιδέα τοῦ ἔργου, εἶναι ὅτι ἕνας ἄνθρωπος σήμερὰ ποὺ θέ-
λει νὰ ἴναι ἐλεύθερος, εἶναι χαμένος. Μὴν κοιτάζετε' ἐμέ-
να. Ἐγὼ εἶμαι Κρητικός, καὶ γι' αὐτὸ δὲ σκοτῶνομαι εὐ-
κόλα. Καλὰ τὸ λέει ὁ Μακρυγιάννης: «Ἡ ψυχὴ μου εἶναι
θαθεία, καὶ δὲν τὴ βρίσκουν». Γιὰ νὰ καταλάβετε τὸ βι-
βλίο, θὰ σοῦ φέρω ἕνα παράδειγμα. Θέλουμε τὴ λευτεριά
τὴν ἀπόλυτη, ἔ; Μὰ τί θὰ γίνεῖ ἂν ἀνοίξουμε τὰ πάντα
καὶ τοὺς ἀφήσουμε ὅλους νὰ μπαινοβγαίνουνε στίς γραμ-
μές μας; Θὰ ῥθουνε πράκτορες ν' ἀγοράσουνε συνειδή-

σεις. Ἐλευθερία, λοιπόν, στήν κυριολεξία δὲ χωρεῖ γιατί τώρα δουλεύει γιὰ τοὺς ἄλλους. Γιὰ τοὺς διανοούμενους ὅμως, ἡ πιστοποίηση τῆς ἀνάγκης τῆς δικτατορίας, — γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦσῶ τὴ μισητὴ λέξη —, δημιουργεῖ ἀπογοητεύσεις. Ὅταν καταλάβουνε πῶς αὐτὰ ποὺ πιστέψανε ὀδηγοῦνε σ' αὐτὴν κι ὄχι στὴ λευτεριά, ἀπογοητεύονται. Βλέπουν πῶς εἶναι χαμένοι ἄνθρωποι, σ' ἓναν κόσμον ποὺ τοὺς εἶναι ξένος. Μὰ γιὰ τὸ ζήτημα τοῦτο, δὲ γνιοιάζεται ἡ Ἱστορία. Κατάλαβες; Τώρα, ἐσύ, δὲν ξέρω πῶς θὰ τὰ γράψεις, κι ἂν θὰ τὰ γράψεις. Βλέπεις πῶς καὶ σὲ τοῦτον τὸν κόσμον, — τὸν ἀστικό —, δὲν εἶσαι λεύτερος; (8). Διόρθωσα ἀκόμη τὴ μετάφρασή μου τῆς «Θείας Κωμωδίας». Εἶναι μιὰ ἐντελῶς καινούρια δουλειὰ ποὺ τὴν ἄρχισα στὴν Κατοχὴ καὶ τώρα τὴν ξαναδιόρθωσα... Θαύμασα τὴ δημοτικὴ μας γλῶσσα. Πῶς μπόρεσε ν' ἀποδώσει, λέξη πρὸς λέξη τὸν ἐντεκασύλλαβο! Μεγάλῃ ἡδονῇ νὰ δουλεύει κανεὶς τὴ δημοτικὴ γλῶσσα τώρα... Προχώρησε πολὺ ἀπ' τὴν ἐποχὴ τοῦ Πάλλη. Μεταφράζω ἀκόμη τὴν «Ὀδύσσεια» τοῦ Ὀμήρου μὲ τὸν Κακριδῆ, ποὺ μαζί του μετάφρασα καὶ τὴν «Ἰλιάδα» ποὺ τὴν ἀφιερῶσαμε στὴ μνήμη τοῦ Πάλλη. Ἐγὼ τὴ μετάφραζω λογοτεχνικά, ἐκεῖνος κοιτάζει τὰ χειρόγραφα λέξη πρὸς λέξη, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τὴν ἐπιστημονικὴ, μοῦ τὰ στέλνει, ξαναδιορθώνει τὴ μετάφραση, τὴν ξαναβλέπει, κι ὅταν τελειώσῃ, συναντούμεθα γιὰ τὴν τελικὴ διόρθωση. Δὲν ὑπάρχει τελειότερος συνεργάτης ἀπ' τὸν Κακριδῆ. Καὶ σὰν ἄνθρωπος καὶ σὰν ἐπιστήμονας... Ὅμως ποῦ θὰ βροῦμε ἐκδότῃ; (9). Κι εἶναι μιὰ ἐργασία ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ τὴν τυπώσῃ ἡ Ἀκαδημία, μαζί μὲ τ' ἀρχαῖο κείμενο. Δὲν ὑπάρχει Ὀμηρικὴ λέξη, δὲν ὑπάρχει σύνθετο ἐπίθετο, ποὺ νὰ μὴν βρῆκαμε τὰ ἀντίστοιχα στὴ δημοτικὴ. Νὰ δεῖτε ἐδῶ...

Κατεβάζει ένα δεμένο κατάστιχο απ' τη βιβλιοθήκη του. Είναι χειρόγραφο λεξικό τῆς δημοτικῆς, πού τὸ ἔγραψ' ὁ ἴδιος.

— Κάποτε σὲ μιὰν ἐκδρομὴ μὲ τὸ Σικελιανό, εἶδαμ' ἕνα λουλούδι. Δὲν ξέραμε πῶς τὸ λένε, δὲν ἔξερε κανένας χωριάτης νὰ μᾶς πεῖ. Μόνο ἕνας μᾶς εἶπε πῶς στὸ χωριὸ ζοῦσε μιὰ γριά πού ἔξερε ὅλα τὰ λουλούδια μὲ τ' ὄνομά τους. Πήγαμε σπίτι της, καὶ κείνη ξεψυχοῦσε. Μαζὶ της, εἶπε ὁ Σικελιανός, πέθανε καὶ μιὰ λέξη τῆς δημοτικῆς. Ἀπὸ τότε, τίς σημειῶνω τίς σπάνιες λέξεις. Νὰ σὰς διαβάσω στὴν τύχη; «Βοράστρι», εἶναι ὁ πολιτικὸς ἀστὴρας. «Κρυφοπαχειά», τί χαριτωμένη λέξη! Ἡ γυναίκα πού ἔχει ἐκεῖ πού χρειάζεται σάρκα. Λατρεύω τὴ δημοτικὴ γλῶσσα. Τὴ δουλεύω σὰ σκλάβος καὶ σὰν ἐραστής. Σαράντα χρῶνια γύριζα στὰ χωριά καὶ μάζευα λέξεις. Νὰ καὶ μιὰ λέξη, πού δὲν ξέρω τὸ νόημα: «Μεράστρα». Μεράστρι, λένε τὸν αὐγερινό. Ὅμως, τί γυναίκα εἶναι ἡ μεράστρα;

— Ἡ μάνα μου, μοῦ ἔλεγε γιὰ μιὰ πόρνη στὴν Κρήτη. Τὴ λέγαν Μεράστρα, γιατί γυρνοῦσε σπίτι της μὲ τὸν αὐγερινό...

Ὁ Καζαντζάκης σηκώνεται ὀρθιος, «αὐτὸ ἔναι, αὐτὸ ἔναι», φωνάζει. Ἐπειτα ξανακάθεται καὶ γράφει στὸ λεξικό του τὴν ἐρμηνεία. Μαζὶ σημειώνει, καὶ τοῦ χωριοῦ μου τὸ ὄνομα.

— Ταξιδιωτικὰ γιὰ τὴν Ἑλλάδα, δὲ γράψατε. Μόνο μερικὰ μικρὰ κείμενα...

— Καὶ γιὰ τὴν Κύπρο. Ἡ Ἀμμόχωστος. Πόσο τὴν πεθύμησα. Τίποτα δὲν ὑπάρχει στὸν κόσμον πού νὰ μοῦ δίνει τὴν αἴσθηση τῆς Γυναίκας, ὅσο ἡ Ἀμμόχωστος. Εἶναι ἀπ' τὰ ὠραιότερα μέρη τῆς γῆς.

Τότε τὸν πῆρε τὸ παράπονο.

— Δὲ θά 'θελα νὰ πεθάνω πρὶν ξαναπάω στὴν 'Αμμόχωστο, λέει.

— Καὶ στὴν 'Ελλάδα; ρωτῶ. Στὴν 'Ελλάδα, ὄχι;

— Καλὰ 'μαι δῶ. Δουλεύω γιὰ κείνην στὰ ξένα καλύτερα. Ὅμως δὲν τὸ κρύβω πὼς θέλω νὰ δῶ πολλοὺς φίλους. Κι ἀκόμη νὰ ξαναδῶ τὸ νησί μου. «Γύρνα, προσηλιακά, κατὰ τὴν Κρήτη, τὴ λευτεριά, τὴ μοναξιά νὰ θροῦμε»... Ξέρεις, δὲν μᾶς καταλαβαίνουν ἐμᾶς, οἱ Κρητικοί, δὲν εἴμαστέ σὰν τοὺς ἄλλους "Ελληνες, κ' εἶναι καλύτερα. Οἱ ἄλλοι δὲν μπολιαστήκανε σὰ ράτσα, νὰ ξαναγιώσουν. Ἐμᾶς μᾶς μπόλιασαν οἱ Ἀραπάδες καινούριο αἷμα, σὰν κάψανε τὰ καράβια τους γιὰ νὰ μείνουνε ἀναγκαστικά στὸ νησί καὶ πλαγιάσανε μὲ τὶς γυναῖκες μας. Νομίζεις πὼς εἶναι κακὸ τὸ μπόλι μὲ ξένο αἷμα; Καλὸ 'ναι... Ὅχι ὅμως «δυτικὸ» λέει γελώντας, αὐτὸ εἶναι χειρότερο κι ἀπ' τὸ δικό μας. Ποῦ νὰ τὰ γράψεις αὐτά, ἔ; Σημείωσέ τα ὅμως, δὲν ξέρεις...

Ἡ ὥρα εἶχε προχωρήσει. Καιρός, εἶπα, νὰ τοῦ σφίξω τὸ χέρι.

— Στάσου νὰ σοῦ δώσω καὶ κάτι...

Ψάχνει στὰ χαρτιά του, βρίσκει ἓνα σκίτσο του. «Πάρ' το», λέει. «Εἶναι τοῦ Καλμούχου, ποῦ τὸν ἀγαπῶ. Καὶ καλὴ ἀντάμωση. Ὁ κόσμος εἶναι μικρὸς. Καλὴ ἀντάμωση, καλέ μου φίλε...».

Κι ἔπειτα τεντώνει τὸ κορμί του, ἡ φωνὴ του εἶναι φλόγα τώρα καὶ συγκίνηση:

— Καὶ νὰ μὴ ξεχνᾶς ποτέ, λέει δυνατά, πὼς εἶσαι Κρητικὸς. Εἶναι μεγάλη εὐθύνη νὰ 'σαι Κρητικὸς. Μεγάλη εὐθύνη...

Τὸ χέρι του ἀπλώνεται μὲ θέρμη, καλοσύνη κι ἀντρι-

σμό. Στέκει στο κατώφλι συγκινημένος. Προχωρώ στο στενό δρομάκι, Γυρίζω. Εἶν' ἀκόμη ἐκεῖ. Χαμογελῶ. Κι ἔπειτα συνεχίζω βουβὸς τὸ δρόμο. (10).

“Όταν στις 11 Αὐγούστου τοῦ 1954 ξαναπέρασα τὰ σύνορα στὴ Βεντιμίλια, ἐπιστρέφοντας στὴν Ἰταλία, ποτὲ δὲν φαντάστηκα πὼς θὰ ἔτανε ἡ τελευταία φορὰ πού τὸν ἔβλεπα. Τολμῶ νὰ πιστέψω καὶ κείνος, καθὼς ξαναδιαβάζω τοῦτα δῶ:

ANTIBES, 3.5.55

Αγαπητὲ φίλε.

Εὐχαριστῶ για τὸ γράμα Σας, για τ' ἀποκόματα, για ὅλα !

Πολλὸ χάρηκα με τις πληροφορίες που μου δίνετε. Ὁ Θεὸς νὰ δώσει νὰ συναντηθούμε πάλι· τὸ καλοκαίρι θα λείψω ἕνα μῆνα (δεν ξέρω ἀκόμα ποιον)· θα πάω ἴσως Ελβετία, ἴσως Νορβηγία. Εἶδω ὅλα καλά : υγιεία, ησυχία, δουλιὰ πολλή.

Πάντα !

N. KAZANTZAKHS

“Όμως ὅλ' αὐτά, σημασία δὲν ἔχουνε τοῦτη τὴν ὥρα, Ἐπρεπε νὰ τὸ καταλάβω εὐθύς, νὰ μὴν κάνω σχέδια. Τὸν Καζαντζάκη, τὸν κράτησα μέσα μου, ὅπως τὸν εἶδα στὴν Ἀντίμπ. Γι' αὐτὸ ἡ ἐντύπωση, εἶναι ἔντονη. Ἦτανε ἡ στερνή, καὶ γὼ τότε ἐλόγιαζα ἄλλα. Κι ὅταν ἦρθε ὁ Θάνατος, κι ὅταν καταλάγιασαν ὅλα, ὅταν ὁ «ἄρτιος ἀνθρώπος» ὅπως τὸν ἠθελε ὁ Αἴμ. Χουρμούζιος, σωριάστηκε, αὐτὸς πού στάθηκεν ὀλόρθος σὰν τὸν Ψηλορείτη, ἀνάμεσα στοὺς πενιχροὺς καὶ στοὺς κίβδηλους, κουβαλώντας μέσα του «τὰ μεγάλα αἰσθήματα, τὸν ἀπόκοτο κι ἀράθυμο κόσμο τῆς Κρήτης», γιὰ ν' ἀνεφερθῶ σ' ἕνα

κείμενο του Ι. Μ. Παναγιωτόπουλου, τότες μόνο καταλά-
θανε οί άνίδεοι πώς στο πρόσωπό του, είχαμε κατορθώσει
νά σπάσουμε τὸ τσόφλι τοῦ έλλαδισμού μας καί ν' άντι-
μετωπίσουμε τούς ξένους με τήν παγκοσμίοτητα πού έπι-
τάσσουν οί καιροί. «Οί άλλοι μεγάλοι μας», παρατηρεῖ
εὔστοχα ὁ Α. Καραντώνης, «ὁ Κάλβος, ὁ Παλαμᾶς, ὁ
Σικελιανός, ὁ Καβάφης, ὁ Παπαδιαμάντης, μάς έδωσαν
μεγάλα έργα πού κυριαρχεῖ σ' αὐτά με κάποιαν αποκλει-
στικότητα καί με κάποια ὄρια «ήθογραφίας» θά λέγαμε,
ὁ έλληνικός τόνος, πότε αρχαίος, πότε βυζαντινός, πότε
σύγχρονος. Καθολικώτερος κάπως ὁ Καβάφης, ξμεινε κι
αὐτός, πάρα πολύ «ιστορικά έλληνικός». Ἔτσι πρῶτος ὁ
Καζαντζάκης άξιοποίησε σέ παγκόσμιες διαστάσεις τόν
νεοελληνικό λόγο, κι έκαμε σάρκα τ' ὄνειρο τῶν προηγου-
μένων λογοτεχνικῶν μας γενεῶν πού ηταν «νά γίνουμε
γνωστοί καί ξακουστοί στο έξωτερικό».

Δέν ὑπάρχει πολυσύνθετο έργο, χωρίς τρωτά, δέν ὑ-
πάρχει αξιόλογος στοχαστής, πού δέν προκαλεῖ άντιρρή-
σεις άν ὄχι καί άπωθήσεις. Τὸ «Ἔργο» τοῦ Καζαντζάκη,
πού ὁ ἴδιος ήθελε νά λογαριάζεται περισσότερο ποιητής,
εῖναι κυρίως πεζογραφικό, εκεί θρίσκεται ὁ καλύτερος
συγγραφέας, στο άλλο συναντοῦμε πióτερο, στοιχεῖα για
τόν άνθρωπο, τίς άγωνίες του, τίς άναζητήσεις του, στο
χῶρο τῆς ὕλης καί τῆς μεταφυσικῆς. Ὁ Τ. Μαλάνος, ὀρ-
θότατα έπεσήμανε από νωρίς, τήν άνωτερότητα τοῦ πεζο-
γράφου Καζαντζάκη, σέ άντιπαραβολή με τὸ έργο τοῦ
ποιητή. Ἡ διαπίστωση εῖναι καθολική, παρὰ τὸ γεγονός
ὅτι στὸν ποιητῆ τῆς «Ὀδύσειας», χρωστοῦμε ἕνα εξαί-
ρετο βιβλίο τοῦ Π. Πρεβελάκη. Ἄλλά, θά εῖπωθεῖ, μίλη-
σα προηγουμένως καί για «άντιρρήσεις» καί «άπωθή-
σεις»... Ναι. Δέν ὑπάρχει ὀδυνηρότερη έμπειρία για τόν

Antibes, 3-5-53

Αγασταί ΑΡΑΒΙΕΣ
Εγχερίσιον
31.59.14 M.
Ημετάκωνοπία, 1/200 ελα

Προκαρίνα ~~ΠΕΣΣΙΜΕΣ~~ Αλγόγο-Με Μ.Υαλαράκης

πίς υπέρ δ' ίμεν. Ο Θεός να

δώσει να σωθώ, δεύτ. ωλύι.

το να τον κάρει να λείψει ένα πύρι
(δύο βίβρα από τα υαρίν). Τα υαρίν
ίσως εβ βίβρα, ίσως Νόβ βίβρα.

Εάν έπει να γράψω: γράψω ναρκία,
δεν είναι καλό. Πάρα!

Υκαλαράκης

Γιούλι, 6
Αλεξάνδρεια

Egypt

αναγνώστη του Καζαντζάκη, απ' αυτήν την αναγκαστική παρακολούθηση τῶν μεταφυσικῶν δαιδάλων ὅπου περιπλανήθηκε ἐθελοντικά γιὰ νὰ πιστοποιήσει τελικά ὅτι «τὸ ἓνα αὐτὸ δὲν ὑπάρχει». Ἡ μεταφυσικὴ «ἀγωνία», ἂν εἶναι ἀκατανόητη σήμερα, γιὰ ἓναν ἄνθρωπο μὲ κάποια εὐφυΐα, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀσυγχώρητη γιὰ τὸν Καζαντζάκη. Τὴν δικαιολογεῖ ἡ ψυχосуστασὴ του καὶ ἡ ἔφεσή του πρὸς ἓνα τελείως προσωπικῆς ὕφης, μυστικισμό. Ἡ οὐσία τοῦ Ἀόρατου ποὺ τὸν βασανίζει, ἔστω καὶ μὲ τὴν τελικὴ διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας του, ποὺ διακηρύσσεται μὲ τὴν ἀναγκαιότητα νὰ σώσει ὁ ἄνθρωπος τὸν Θεό, κι ὄχι ὁ «παντοδύναμος», τὸ θνητό του πλάσμα, εἶναι ἀπαράδεκτη γιὰ τὰ σύγχρονα κριτήρια, στὴ διαμόρφωση τῶν ὁποίων ἔπαιξε ἓνα σημαντικὸ ρόλο, κι ὅταν ἀκόμη δὲν θέλουμε νὰ τὸ παραδεχτοῦμε, ἡ ἐπίδραση στὴν ὀλοκλήρωση τῶν αἰσθητικῶν μας ἀπόψεων, τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμου. Παραμερίζοντας τὶς ἀντιρρήσεις αὐτές, τὸν Καζαντζάκη πρέπει νὰ τὸν δοῦμε, ὅπως ἀκριβῶς εἶναι, «ἀπὸ λάσπη κι ὄνειρατα», ὅπως ὁ ἴδιος ἐξομολογεῖται στὴν «Ἀσκητικὴ» του. Ἀσφαλῶς τὸ πέρασμα τοῦ Χρόνου θὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ δοῦμε καλύτερα. Καὶ νὰ κρίνουμε μὲ περισσότερη συγκατάβαση, ὅ,τι σήμερα χαρακτηρίζουμε σὰν ἀδυναμίες.

Ἡ διαπίστωση τῆς ὑπεροχῆς τοῦ πεζογραφικοῦ ἔργου τοῦ Καζαντζάκη, δὲν σημαίνει καὶ ὅτι ἀποκλείουμε τὸ ποιητικόν. Ἡ «Ὀδύσσεια» καὶ μόνη της, παρὰ τὸν ἀπαράδεκτο γιὰ τὴν ἐποχὴ μας ὄγκο, εἶναι ἓνα «ἔργο», συζητήσιμο θέβαια, ἀλλὰ ἔργο, μὲ πλούσιο θησαύρισμα τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς γλωσσοπλαστικῆς ἔφησης τοῦ ποιητῆ της. Τὸ Θέατρο του, δὲν μελετήθηκε ἀκόμη ὅσο θὰ ἔπρεπε γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἡ βαθύτατη αἴσθηση τοῦ πάθους ποὺ

τὸ διαπνέει. Ὅσο γιὰ τὸ πεζογραφικὸ, αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ τὸ χωρίσουμε σὲ δυό, ἂν θέλουμε νὰ τὸ πλησιάσουμε μὲ κατανόηση. Εἶναι τὸ ταξιδιωτικὸ, ποὺ πολλοὶ τὸ θεωροῦνε καὶ τὸ καλύτερο, ἀπὸ θελημένη ἐπιδίωξη νὰ μειώσουνε τὸν μυθιστοριογράφο. Παρὰ τὶς ἐξαισιες σελίδες ποὺ συναντοῦμε, ἔχει ὑπερφαλαγγιστεῖ ἀπ' τὸ μεταγενέστερο. Κι εἶναι τὸ καθαρῆς φαντασίας, τὸ μυθιστόρημα, ποὺ ἡ συνοχή του, ἔργο πρὸς ἔργο, εἶναι φανερῆ, ἀπ' τὶς πρῶτες ἀναζητήσεις τοῦ «Τόντα Ράμπα», ὡς τὸ κήρυγμα τῆς συμφιλίωσης ποὺ σαλπίζουν οἱ «Ἄδερφοφάδες», τὸ λιγώτερο Καζαντζακικὸ, παρὰ τὴν πρώτη ἀντίθετη ἐντύπωση, ἂν ὁ «Ζορμπάς» θεωρηθεῖ—καὶ εἶνε—τὸ Καζαντζακικότερο. «Δὲν τοῦ ἄρεσε νὰ θαδίζει κάτω ἀπὸ ἄλλες σημαίες. Τοῦ ἄρεσε ὁ ρόλος τοῦ δυνατοῦ καὶ τοῦ ἀδέσμευτου. Θὰ πήγαινε καὶ μὲ τὸ λαὸ μὰ ποτὲ σὰν ὀπαδός. Μόνο σὰν ἀρχηγός», παρατηρεῖ ἡ Ἑλλη Ἀλεξίου. (11). Ἀπ' τὴν ἀνάγνωση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ συνθετικοῦ πίνακα, θ' ἀναπηδήσει ὁ γνήσιος Καζαντζάκης. «Ἀγωνία μεγάλη· ἀγαπούσα τὸ σῶμα μου, καὶ δὲν ἤθελα νὰ χαθεῖ· ἀγαποῦσα τὴν ψυχὴ μου καὶ δὲν ἤθελα νὰ ξεπέσει. Μάχουμουν νὰ φιλιώσω τὶς δυὸ αὐτὲς ἀντίδρομες κοσμογονικὲς δυνάμεις, νὰ νιώσουν πὼς δὲν εἶναι ὀχτροί, εἶναι συνεργάτες καὶ νὰ χαροῦν, νὰ χαρῶ κι ἐγὼ μαζί τους, τὴν ἁρμονία». Πίσω ἀπ' τὸν ἀγῶνα αὐτόν, κρύβεται κάτι οὐσιαστικώτερο, ὁ βαθύτατος συμβολισμὸς τοῦ «χώματος» καὶ τοῦ «ἀνθοῦ», ποὺ συνταιριασμένα ὀδηγοῦνε στὴν ἀποθέωση, τῆς ἁρμονίας. Ἐκείνην ποὺ εὐαγγελίζεται ὁ Φραγκίσκος του, ὅταν διακηρύττει πὼς φέρνει στὸν κόσμον μιὰ «νέα τρέλα», ἐκείνην ποὺ ἐκφράζει χορεύοντας, στὸν πληθωρικὸ πρωτογονισμό του, ὁ Ζορμπάς, αὐτὴν ποὺ ὁ Ναζωραῖος ὀραματίζεται, ὅταν ἀπειθαρχεῖ στὸ Νόμον ὑπακούοντας

στην έπιταγή τής μέσα φωνής, αυτήν που πλανάται στού σμιχτοφρύδη Καπετάν Μιχάλη τὸ μέτωπο, ὅταν συγχέει τὴν Ἐλευθερία μὲ τὸ νησί του, κι ἀκόμα ὅταν ὁ Μανολιός, ὁδηγεῖ τὸ λαό του στὴ λύτρωση.

« — Φράτε Λεόνε, ἀνοιξε τὸ μυαλό σου, χάραξε στὸ μυαλό σου, τὸ λόγο που θὰ σοῦ πῶ : Τὸ κορμὶ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τὸ τόξο, ὁ Θεὸς εἶναι τοξότης κι ἡ ψυχὴ ἡ σαίτα. Κατάλαβες;

— Κατάλαβα καὶ δὲν κατάλαβα ἀδερφε Φραγκίσκο· τί θὲς νὰ πεῖς; Χαμήλωσε τὸ στοχασμό σου νὰ μπορέσει ὁ νοῦς μου νὰ τὸν φτάσει.

— Ἐτοῦτο θέλω νὰ πῶ, φράτε Λεόνε : Τριῶν λογιῶν εἶναι ἡ προσευκὴ :

Ἡ πρώτη : Θεέ μου, τέντωσέ με ἀλλοιῶς θὰ σαπίσω.

Ἡ δευτέρα : Θεέ μου, μὴ μὲ παρατεντώσεις, θὰ σπάσω.

Ἡ τρίτη : Παρατέντωσέ με κι ἄς σπάσω ! νὰ ἡ προσευκὴ ἡ δικιά μας, φράτε Λεόνε !».

Σ' αὐτὸ τὸ «κι ἄς σπάσω», μαζὶ μὲ τὴν «Ἀσκητικὴ», βρίσκονται τὰ κλειδιὰ τῆς ἐρμηνείας τοῦ Καζαντζακικοῦ ἔργου, περισσότερο ἀκόμη κι ἀπ' τὶς αὐτοβιογραφικὲς σελίδες τῆς «Ἀναφορᾶς στὸν Γκρέκο». Ὁ ἀνθρωπὸς του, μάχεται ὡς τὰ στερνὰ σὲ μιὰν ὑπερένταση, ὁ κίνδυνος τοῦ ἀφανισμοῦ καραδοκεῖ μὰ τὸν ἐπιδιώκει. Τόση ἀγωνία, τόσο πάθος, τόση ἀγέρωχη προκλητικότητα στὴν ἀδυσώπητη μοῖρα, δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει, σ' ἄλλες σελίδες, ἡ Λογοτεχνία μας. Σὲ τοῦτο βρίσκεται ἡ ὑπεροχὴ μὰ κι ἡ παγκοσμιότητα τοῦ συγγραφέα.

Ἐγραφα στὴν ἀρχὴ τοῦ μικροῦ μου βιβλίου, ὅτι δὲν εἶναι βιβλίον κριτικῆς. Τὸ ξαναγράφω καὶ τώρα. Τὸ ἔργο

Antibes 5-5-57

Αγαπητέ φίλε

Ευχαριστώ πολύ για το "αίμα"
μ' έμαρες να σπυρίσω ώστε να ξαναδώ

τη μαρτυρία ωστ' ηλιά. Χαίρομαι ως τη

βλέπω με τόσο δερμάτινα υ'έντασιν

1 με τόσο χρώματα με τα πάντα τα

δυνατά.

Εξομω πάντα να ξαναραμώσαστε

Ο Θεός σας μαζιέ!

Και ξανέρχαινε

τοῦ Καζαντζάκη, δὲν ἀξιολογεῖται σὲ λίγες σελίδες. Γράφτηκαν ἀρκετὰ βιβλία καὶ θὰ γραφοῦν κι ἄλλα. Ἐκεῖνο πὺ ἐπιδιώκω εἶναι κάτι ἄλλο, τολμῶ νὰ πῶ ἐξ ἴσου σοβαρὸ μ' ὅποια δῆποτε πολυσέλιδη κριτικὴ ἐργασία. Νὰ διασώσω, ὅσο γίνεται νὰ διασωθεῖ στὴν ἀντιπνευματικότητα πὺ διακρίνει τοὺς νεοέλληνες, τὴν πνευματικὴ του διαθήκη. Γιατὶ ἐκείνη τῆ ζεστὴ θερινὴ μέρα στὴν Ἀντίμπ, ὁ Καζαντζάκης συνόψισε στὰ ὄσα μοῦ εἶπε, τὶς στερνές του ἰδέες, πολλὰ πὺ δὲν πρόφτασε νὰ μετουσιώσῃ σὲ ἔντεχνο λόγο, πολλὰ πὺ δὲν πρόφτασε νὰ τὰ σημειώσῃ ὁ ἴδιος στὸ χαρτί. Ὁ «νέος μεσαιῶνας», ὁ πόλεμος πὺ σὰν τὸν σεισμό, δὲν ἀποτρέπεται, ἢ πίστη του — τόσο ἀπροσδόκητα κατηγορηματικὴ στὸν τόνο της — στὴν Κίνα. Κι ἄλλα. «Χῶμα πολὺ θέλω καὶ πολὺ ἀνθό». Ὑπάρχουνε σ' ὄλα αὐτὰ, βασικὰ ἐρμηνευτικὰ στοιχεῖα τοῦ ἔργου του. Ὑπάρχουν ἔστω καὶ ἀντιφάσεις, πὺ δημιουργοῦνε τελικὰ τὴν περιπόθητη σύνθεση. Ὑπάρχει κυρίως ἡ Ὀρθία Φλόγα. Αὐτὴ πὺ θερμαίνει τὸ ἔργο του. Κι ἂν ἀκόμη ἐποχὲς ἄλλες κι ἀντιλήψεις ὀλοτέλα ἀντίθετες τὸ παραμερίσουν, ἂν φτάσουμε κάποτε νὰ ποῦμε τὸ σκληρὸ λόγο, πὺς «δὲν διαβάζεται πιά», τίποτα δὲν θὰ μπορέσῃ νὰ τὸ μετακινήσῃ ἀπ' τὴ συνείδηση τῶν ἀπογόνων. Γιατὶ τὸ ἔργο τοῦ Καζαντζάκη, εἶναι ὀρόσημο στὴ νεοελληνικὴ Λογοτεχνία, πὺ ἴσως δὲν εἶναι προετοιμασμένοι ἀκόμη οἱ νεοέλληνες νὰ τὸ δεχτοῦν. Ὁ Καζαντζάκης εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος τοῦ νεοελληνικοῦ ἔντεχνου Λόγου, πὺ ἔχει συγχρόνως κι ἀνάστημα ὁδηγοῦ. Ὁ Καβάφης αἴφνης, μὲ τὴν καθαρεύουσα καὶ τὸν ἰδιόμορφο χαρακτήρα του, παρὰ τὴ νέα συγκίνηση πὺ «ἐκόμισε» στὴν ποίηση, δὲν τὸ εἶχε. Πρῶτος ὁ Καζαντζάκης, ἔγραψε δημιούργησε, ἀνίχνευσε, μὲ τὴν παγκοσμιοτητα ἐκείνη τῆς ἐπο-

πτείας, πού ἦταν ἀγνωστὴ ὡς τὰ τότε στὰ Γράμματά μας, ἴσως γιὰ τὸ ἦταν κι' ἀπαράδεκτη ἀπὸ τὴν ὀμφαλοσκοπικὴ νοοτροπία, πού ἐπιπόλαια τὴν ἀναγάγαμε σὲ θίωμα ἔθνικόν. Γιὰ μιὰ Λογοτεχνία πού πασκίζει νὰ κερδίσει τὸ χαμένο χρόνο, τ' ὄροσημο «Καζαντζάκης», μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀφετηρία ἐξορμήσεων. Τὸ σπόρο τὸν ἔρριξε. Κι ἂν ἡ σύγχρονὴ Τέχνη, εἶναι ἔθνικὴ στὸ περιεχόμενο καὶ παγκόσμια στὴν ἐποπτεία της, τότε ἀσφαλῶς ὁ σπόρος — ὁ σπόρος του — εἶναι ὁ «ἀναμενόμενος». Καὶ μόνο αὐτὸ ἀρκεῖ, γιὰ νὰ δικαιωθεῖ ὁ Καζαντζάκης.

Ο ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΜΠ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΑ

ΤΑ ΠΑΡΑΚΑΤΩ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΟΥ Ν. ΚΑΖΑΝΤΖΑΚΗ
έχουνε δημοσιευτεί στην Αίγυπτο. "Όλα στην 'Αλε-
ξάνδρεια.

ΒΙΒΛΙΑ :

«Ταξιδεύοντας», (Ίσπανία, Ίταλία, Αίγυπτος, Σι-
νά). Σελίδες 240. Έκδοτικός οίκος «Σεράπιον», 1927.

«Η Κρήτη», (Πώς την ηύρα μετὰ την ἀπελευθέρωσή
της). Ραδιοφωνική ὁμιλία. Σελίδες 8. "Έκδοση Κρητι-
κῆς 'Αδελφότητος, 1946.

Στὸ περιοδικὸ «ΣΕΡΑΠΙΟ» :

«Κωμωδία», τραγωδία μονόπρακτη. Τεῦχος ἀρ. 10
τοῦ 1909, στὶς σελίδες 291—312, μετὰ τὸ ψευδώνυμο Πέτρος
Ψηλορείτης. «Αὐτὴ ἡ κωμωδία», γράφει, «παίζεται μέσα
στὸν ἐγκέφαλο τοῦ ἀνθρώπου, τὴν ὥρα τοῦ ψυχομαχητοῦ
ὅπου ἡ ψυχὴ ἀνατείνεται στὸ συνθετικὸ κ' ὑπέρτατο κορύ-
φωμα τῆς ζωῆς. Φόβοι κ' ἐλπίδες ποὺ νυχτοσύνειδα καὶ
θαμπὰ περάσανε καὶ μόνο—μόνο ἀγγίξανε τὸ νοῦ τοῦ ἀν-
θρώπου ὅταν ἐξοῦσε—κ' ἔπειτα ξεχαστήκανε καὶ κοιμη-

θήκανε—ξυπνοῦνε τώρα ξαφνικά τὴν ὥρα τοῦ θανάτου κ' ὑψώνονται σὲ ἔνταση φωνῆς καὶ κραυγῆς καὶ τρομάρας. Κ' ἡ φωνὴ τῆς Πίστης καὶ τῆς ἀπιστίας καὶ τῆς περιφάνειας καὶ τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς χαρᾶς καὶ τοῦ πόνου, ὅλες ἀδερφώνονται κι ἀνάφτουν μέσα στὸ νοῦ ποὺ σβήνει, καὶ στριγμώνονται ξεφρενιασμένες στὸ κατώφλι τῆς συνείδησης καὶ φωνάζουν καὶ κλαῖνε καὶ ζητοῦνε τὸ φῶς... "Ὀλη ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἡ χιλιοπρόσωπη κι ἀντιφατικὴ κι ἀπελπισμένη ἀποκρεμάται, μέσα στὴν Κωμωδία αὐτὴ στὴν ἄκρα τῶν χειλιῶν ποὺ πεθαίνουν καὶ τρέμοντας σκύφτει στὴν ἄβυσσο τοῦ Ἄγνωστου νὰ δεῖ: Θὰ μπεῖ σὲ μιὰν ἄλλη, αἰώνια τώρα, ζωὴ, — ἢ θὰ σβήσει;»

Στὸ περιοδικὸ «ΝΕΑ ΖΩΗ»:

«Παύλου Νιρβάνα: Μαρία Πενταγιώτισσα», καὶ «Παντελῆ Χόρν: Μελάχρα». Τόμος 6ος, περίοδος 2η, 1909—1910, ἀρ. 1—2. Στις σελίδες 51—58.

Διαβάζουμε γιὰ τὸ πρῶτο βιβλίο: «Κ' εἶπα ἀπομέσα μου, τὰ ἀπλά, τὰ τραγικότατα, τὰ ὠραιομανῆ λόγια τοῦ δημοτικοῦ μας τραγουδιοῦ: Στὰ Σάλωνα σφάζουν ἀρνιά — Καὶ στὸ Χρυσὸ κριάρια — Καὶ στῆς Μαρίας τὴν καρδιά — Σφάζονται παλικάρια. Καὶ τότε — τότε μόνο, ἔνοιωσα τὴν πύρα ποὺ θάχουνε τὰ ζεστὰ κι ἀμαρτωλά γόνατα τῆς Μαρίας τῆς Πενταγιώτισσας». Καὶ γιὰ τὸ δεύτερο: «Δυστυχῶς ἡ «Μελάχρα», δὲν εἶναι ἓνα βῆμα πρὸς τὰ ἔμπρὸς γιὰ τὸ συγγραφέα τῶν «Πετροχάρηδων». Εἶναι ὀπισωδρόμηση».

«Σ. Σκίπη: Ὁ Ἀπέθαντος». Τόμος 6ος, ἀρ. 3, στις σελίδες 121—128. «Ὁ Ἀπέθαντος», γράφει, «κλεῖ τὴν πρώτη, τὴν ἀρνητικὴ, περίοδο τῆς ψυχῆς του».

«Σπ. Μελά: Τὸ χαλασμένο σπίτι». Τόμος 6ος, ἀρ. 4, στις σελίδες 164—168. Ὁ Καζαντζάκης παρατηρεῖ: «Πῶς

τώρα, ὕστερα ἀπὸ τόσες ἐλπίδες ὁ κ. Μελάς, κατάντησε στὸ «Χαλασμένο σπίτι», εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ψυχολογικά ἐκείνα φαινόμενα ποὺ θὰ μᾶς ἔφερνε πολὺ μακριὰ ἂν θέλαμε καταλεπτῶς νὰ τὸ ἀναλύσωμε.

«Γιὰ τοὺς νέους μας. (Ἐφορμὴ ἀπὸ τὴ «Σαμοθράκη» τοῦ Ἰδα)». Τόμος βος, ἀρ. 5—6—7, στίς σελίδες 232—239. Ἔνας δογματισμὸς του: «Μιά παγκόσμια Ἄρνηση ποὺ νὰ καταλήγει σὲ μιὰ θεληματικὴ γενικεμένη Κατάφαση, αὐτὸ εἶναι τὸ ἰδανικὸ τοῦ σημερινοῦ ἀνώτερου ἀνθρώπου».

Ἐὐδυσέας», τραγωδία. Στὸν 11ο τόμο, (1922—23), σὲ δύο τεύχη του. Τὸ πρῶτο μέρος, στίς σελίδες 1—41 τοῦ πρώτου τεύχους τοῦ τόμου, καὶ τὸ ὑπόλοιπο, στίς σελίδες 91—119 τοῦ δευτέρου. Ὁ συγγραφέας σημειώνει: «Τὸ ἔργο δὲ γράφηκε καθόλου γιὰ τὸ θέατρο».

Ὅλα τὰ δημοσιεύματα τῆς «Νέας Ζωῆς», ὑπογράφονται μὲ τὸ ψευδώνυμο Πέτρος Ψηλορείτης, ἐκτὸς τὸν «Ἐὐδυσέας» ποὺ τὸ ὑπογράφει μὲ τὸ ψευδώνυμο Ἄ. Γερανόσ.

Στὸ περιοδικὸ «ΓΡΑΜΜΑΤΑ»:

«Γνώμη γιὰ τὸν Μαβίλη», στὸν 2ο τόμο, (1913), τεύχος 13—14, στὴ σελίδα 84.

Τὰ ποιήματα «Οἰδίποδας», «Τὰ αἰώνια», «Ἡ ἀμυγδαλιά» καὶ «Θερμοπύλες», στίς σελίδες 313—314, τοῦ τεύχους 21—24 τοῦ 1914.

Ὅλα τὰ δημοσιεύματα αὐτά, εἶναι μὲ τὸ ψευδώνυμο Πέτρος Ψηλορείτης.

Ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῶν «Γραμμάτων», παραθέτω δυὸ ἀγνωστα κείμενα τοῦ Καζαντζάκη, τὰ μόνον ποὺ βρῆκα. Τὸ πρῶτο, — μιὰ κάρτα —, ἔχει σφραγίδα τοῦ ἀθηναϊκοῦ Ταχυδρομείου μὲ ἡμερομηνία 22—12—1910 καὶ τοῦ ἀλεξανδρινοῦ μὲ ἡμερομηνία 10—1—1911. Ἐντὶ γιὰ ὑπογραφή, ἕνα κεφαλαῖο Ν.

Ἄγαπητοὶ Κύριοι

Στὸ προχτεσινὸ Σας γράμμα εἶχα ἀπαντήσῃ με μιά μου κάρτα· στὸ σημερινὸ Σας εὐτὺς ἀπαντῶ. Σᾶς ἔλεγα πὼς θὰ καλογερέψω τὴν πένα μου τρία χρόνια, ὡσότου θρῶ τὴ φόρμα πού θούλομαι. Ἐν τῷ μεταξύ μόνο κριτικές θὰ γράφω· μὰ τὸ νέο περιοδικὸ Σας δὲ μοῦ γεμίζει τὴν καρδιά, γιατί μακριὰ ἀπὸ τὸν ἀγῶνα ἐδῶ εἶναι· κ' ἡ σκέψη περίεργα ζιγκζάγκ θὰ κάνει ὡσότου ξαναγυρίσει πάλι ἐδῶ. Γι' αὐτὸ ἴσως νὰ γράφω κριτικές στὸ περιοδικὸ πού θὰ ἐκδώσει τώρα ὁ Φέξης καὶ πού θὰ διαδοθεῖ σ' ὄλο τὸν Ἑλληνισμό. Ἡ Κα Ψηλορείτη μοῦ εἶπε πὼς θάθελε νὰ γράφει στὸ περιοδικὸ Σας. Ἴσως μίαν κριτικὴ ἐπιθεώρηση τῆς πνευματικῆς κίνησης ἐδῶ· μ' ἀκόμα δὲν ἀποφάσισε. Βέβαια κ' ἐγὼ μπορεῖ νὰ γράφω κάποτε ὅταν εὐκαιρήσω. Μὰ ταχτικὰ ἀδύνατον: δὲν ἔχω καιρὸ. Συλλογοῦμαι δυὸ τρία κριτικὰ μελετήματα: Τζαίημς, Χάουπτμανν, Τολστόη, Παλαμᾶ — μὰ γιὰ καθένα θέλω τοῦλάχιστο ἓνα μῆνα. Καὶ μοῦ εἶναι ἀδύνατο φυσικὰ νὰ ἐπιχειρήσω τέτοιες μελέτες. Τίποτα δὲ δικό μου ρομάντζο, δὲν θέλω νὰ δημοσιέψω, ὡσότου περάσουν τὰ τρία χρόνια.

Μόνο ἢ Κα Ψηλορείτη ὅταν θὰ μπορέσει θὰ Σᾶς στείλει.

Σᾶς σφίγγω τὸ χέρι μὲ ἀγάπη.

Στὸ ἄλλο κείμενο, μίαν ἀχρονολόγητη ἐπιστολή, διαβάζουμε:

Ἄξιότιμοι Κύριοι

Πέρυσι ἔλαβα ἀπὸ τὰ «Γράμματα» εικοσιπέντε δρχ. γιὰ νὰ γράψω ἓνα ἄρθρο. Ἀπὸ τότε δὲν ἔλαβα καιρὸ πουθενὰ νὰ γράψω — κ' ἔτσι πόμεινα χρεώστης Σας.

Νόμισα πὼς μποροῦσα τὴν ἀνυπομονησίᾳ Σας κά-

πως νά εἰρηνέψω μέ τὸ αἰσθητικὸ σημεῖωμα τῆς Γυναί-
κας μου, πού Σᾶς εἶχε σταλεῖ λίγο πρωτῆτερα καί μέ τᾶ
«Γυαλένια μάτια» τῆς, πού Σᾶς τὰ στείλαμε τώρα καί
λίγο καιρό.

Πάντα ὅμως ἐγὼ Σᾶς χρεωστῶ ἓνα ἄρθρο κ' εὐτύς
ὡς μπορέσω θά Σᾶς τὸ στείλω. Ἄν ὅμως δέν μπορεῖτε
πιὰ νά περιμένετε, μοῦ τὸ γράφετε καί Σᾶς ἐπιστρέφω
τὴν προκαταβολή Σας αὐτή.

Σᾶς παρακάλεσα σέ προηγούμενη κάρτα μου ἄν
εἶναι δυνατόν νά μᾶς συμπληρώσετε τὸν τόμο μας τῶν
«Γραμμάτων» γιατί μερικὰ φυλλάδια δέ μᾶς στείλατε
καθόλου. (σ. 213—387).

Ἄληθινά, θά μᾶς ὑποχρεώνατε πολύ.

Μ' ἐξαιρετικὴ τιμὴ
ΠΕΤΡΟΣ ΨΗΛΟΡΕΙΤΗΣ

Κράσι, Νομὸς Ἡρακλείου Κρήτης.

Σημειώνω ἀκόμη, πὼς ἡ κάρτα τοῦ πρώτου κειμέ-
νου, εἶναι γραμμένη κι ἀπ' τὶς δυὸ μεριές. Ὑπάρχει σ' αὐ-
τὴν μιὰ μορφή Παναγίας, Δυτικῆς τέχνης.

Στὸ περιοδικὸ «ΕΡΜΗΣ»:

«Σκηνές στοὺς δρόμους τῆς Μόσχας». Τεῦχος ἀρ. 3,
Φλεβάρης, σελίδες 95—99.

«Ὁ φωτισμὸς τοῦ Λαοῦ». Τεῦχος ἀρ. 5, Ἀπρίλης, σε-
λίδες 165—171.

«Ἡ φιλολογία στὴ Σοβιετικὴ Ρουσία». Τεῦχος ἀρ. 7,
Ἰούνης, σελίδες 237—242.

«Ἡ τέχνη στὴ Σοβιετικὴ Ρουσία». Τεῦχος ἀρ. 8, Ἰ-
ούλης, σελίδες 264—268.

Ὑπογράφει μέ τ' ὄνομά του. Ὅλα τὰ τεύχη τοῦ «Ἐρ-
μῆ», εἶναι τοῦ 1927.

Σ Η Μ Ε Ι Ω Μ Α Τ Α

(1) — 'Ο Π. Φρυδάς. Μετάφρασε στά γαλλικά μαζί με τή γυναίκα του Ζιζέλ Πρασινός, μυθιστορήματα τοῦ Καζαντζάκη.

(2) — Κείμενο δημοσιευμένο στὸν «Ταχυδρόμο» Ἀλεξανδρείας, τὸ Γεννάρι, (31), τοῦ 1954. Ἐνυπόγραφη ἀπάντηση στὸ λιβελλογράφημα «Ἐνα βιβλίον διασύρει τὴν Κρήτην καὶ τὴν Θρησκείαν» τῆς ἀθηναϊκῆς «Ἐστίας», ἐξ ἀφορμῆς τῆς κυκλοφορίας τοῦ «Καπετὰν Μιχάλη». Ἡ «Ἐστία» ζητοῦσε ἀπὸ τοὺς Κρητικούς «νὰ σηκωθοῦν ὡς εἰς ἄνθρωπος καὶ νὰ θραύσουν ὅλας τὰς προθήκας, ὅπου πωλεῖται τὸ βιβλίον».

(3) — 'Ο Καζαντζάκης ἤθελε πραγματικά, ὡς τὰ στερνά, νὰ ρθεῖ στὴν Αἴγυπτο. «Πεθύμησα πολὺ νὰ ξαναδῶ τὴ μαγικὴ πολιτεία», ὅπως γράφει γιὰ τὸ Κάιρο στίς 5—5—57. (Αὐτόγραφο τῆς σελίδας 41. Ἀναφέρεται σ' ἓνα μου βιβλίον ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1957).

'Ο Ν. Λυκιαρδόπουλος, εἶχε μεταφράσει Ρώσους συγγραφεῖς στά νεοελληνικά. 'Ο Σ. Γιαννακάκης, ἦταν ἀπὸ τοὺς πρώτους Ἑλληνας σοσιαλιστὲς στὴν Αἴγυπτο. 'Ο Ἀθ. Μαρσέλος, δημοτικιστὴς καὶ σοσιαλιστὴς, ἔκαμε ἀργότερα στροφή. Ὑπῆρξε δάσκαλος κι ἀργότερα βιβλιοπώλης κι ἐκδότης.

(4) — Πρόκειται γιὰ τὴν «Κωμωδία», τραγωδία δημοσιευμένη στὸ περιοδικὸ «Σεράπιο».

(5) — 'Ο Στέφανος Πάργας, ἐκδότης τῶν «Γραμμάτων».

(6) — 'Ο Ν. Νικολαΐδης πέθανε ἀργότερα στὸ νοσοκομεῖο τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Καΐρου. Ἡ Λιλίκα Νάγκη, ἔχει κυκλοφορήσει τὴν ποιητικὴ συλλογὴ «Περαστικέ, σὲ χαιρετῶ». 'Ο ἄντρας τῆς, Μωχάμετ Νάγκη, ποὺ πέθανε τὸ '56, ἦταν ζωγράφος. Τὸ ζεῦγος συνδεότανε προσωπι-

κά με τὸν Καζαντζάκη.

(7) — Δὲς «Ὁ ἀληθινὸς Ζορμπὰς καὶ ὁ Ν. Καζαντζάκης» τοῦ Γιάννη Ἀναπλιώτη, Ἀθήνα, 1960

(8) — Τὸ βιβλίο αὐτὸ πῆρε κατόπι, ἄλλη μᾶλλον μορφή. Εἶναι οἱ «Ἀδερφοφάδες».

(9) — Ὁ Γιάννης Μαγκλῆς μοῦ ἐπιβεβαίωσε τὸ γεγονός. Ὁ Καζαντζάκης δυσκολευόταν πολὺ ἕναν καιρὸ, νὰ βρεῖ Ἑλληνα ἐκδότη...

(10) — Ἡ συνομιλία μου μετὰ τὸν Καζαντζάκη, δημοσιεύτηκε στὴν πρώτη μορφή της, τὸ 1954, στὸν ἀλεξανδρινὸ «Ταχυδρόμο», (5 Σεπτ.), στὰ ἀθηναϊκὰ «Νέα», (24 Σεπτ.), στὴν ἀθηναϊκὴ «Αὐγή», (25 Σεπτ.), στὴν «Πρωτῆ» τῆς Καβάλας, (26 Σεπτ.). Στὰ «Θεσσαλικὰ Νέα» τῆς Λάρισας, (28 Σεπτ.), καθὼς καὶ σὲ πολλὲς ἄλλες ἐφημερίδες τῆς ἐπαρχίας, ἀποσπασματικά. Ἡ ἀθηναϊκὴ «Ἐστία», εἶναι ἡ μόνη ἐφημερίδα ποὺ σὲ τρία φύλλα της, σχολίασε πικρόχολα τὴ συνέντευξή μου μετὰ τὸν «ἐρυθρὸν ψευδοσυγγραφέα», (25, 27 καὶ 28 Σεπτ.). Χαρακτηρίζω τὸ κείμενο, σὰν «πρῶτη μορφή», καθὼς παράλειψα ὅ,τι νόμιζα πὼς μπορούσαν νὰ θλάψουνε τότε, τὸν συγγραφέα. Σχετικῶς πληρῆς, τὸ κείμενο δημοσιεύτηκε ἀργότερα στὴν ἀθηναϊκὴ «Καινούρια Ἐποχή», τεύχος φθινοπώρου τοῦ 1958.

Τὴ συνέντευξη αὐτή, ἀναφέρουν ἐπίσης στὰ βιβλία τους γιὰ τὸν Καζαντζάκη, ὁ Γ. Ἀναπλιώτης, (δὲς σημ. ἀρ. 7), καὶ ὁ Μαν. Χαλθατζάκης, («Καζαντζάκης—Ντοστογιέβσκι», Ἀλεξάνδρεια, 1957), καθὼς καὶ ὁ Π. Β. Πεκλάρης σὲ μιὰ διάλεξή του στὴ Νέα Ὑόρκη ποὺ δημοσιεύτηκε καὶ στὸν «Ἀργοναύτη», «ἐτησίᾳ ἑλληνοαμερικανικῆ ἐκδοσι φιλολογίας καὶ δράσεως», Νέα Ὑόρκη, 1963.

(11) — Συνέντευξη τοῦ Νίκου Βουλέλη μετὰ τὴν Ἑλληνοῦ Ἀλεξίου, δημοσιευμένη στὸ Φιλολογικὸ «Ταχυδρόμο», στίς 29 τοῦ Νοέμβριου 1964.

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΥΤΟ ΤΥΠΩ-
ΘΗΚΕ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΤΟΥ «ΕΜΠΟΡΙΟΥ» ΣΤΗΝ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΤΟ ΜΗΝΑ
— ΔΕΚΕΜΒΡΗ ΤΟΥ 1964 —

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΧΑΝΙΩΝ

